

Identitat, territori i ciutadanes en el camp migratori transnacional

Liliana Suárez Navaz
(Universitat Complutense, Madrid)

Aquest assaig planteja un seguit d'interrogants teòrics sobre la relació entre globalització i ciutadania basat en treballs etnogràfics sobre camps migratoris transnacionals. Les migracions internacionals amb, per exemple, la coexistència de referències culturals en una mateixa comunitat política, obliguen a replantejar el model de convivència i evidenciar la manera que, des dels marges del mateix sistema, s'estan plantejant alternatives i estratègies d'inclusió/exclusió.

This essay raises a series of theoretical questions regarding the relationship between globalisation and citizenship based on ethnographic studies of the transnational migratory countryside. International migrations with, for example, the presence of different cultural points of reference within the same political community, oblige us to reconsider models of coexistence and make evident the way in which, on the margins of the system itself, alternatives and new strategies of inclusion/exclusion are being developed.

Aquest assaig planteja un seguit d'interrogants teòrics sobre la relació entre globalització i ciutadania des de l'anàlisi de les pràctiques dels migrants¹ tant en el país de destinació com en el país d'origen. Aquestes reflexions les faig a partir del meu treball etnogràfic sobre la immigració a Espanya amb col·lectius procedents de l'Equador, posant èmfasi precisament en els vincles entre els llocs d'origen i de destinació i la manera en què aquestes pràctiques alteren, reproduïxen o redefiïxen el model clàssic de ciutadania, en els seus dos eixos de pertinença a una comunitat política i titularitat de drets. El cas que desenvolupem en aquest treball es refereix a immigrants quítxues d'una comuna situada als voltants de Quito que anomenem Jatun Pamba, els membres de la qual avui viuen en un percentatge que arriba gairebé al 50% de la seva població original fora de la comuna, a Quito, però sobretot a Madrid, Alcobendas i al Colmenar Viejo, a la serra madrilenya (i en una proporció molt més petita, en altres nuclis a Catalunya o València i, fins i tot, Itàlia o els Estats Units).

Aquest treball és part d'una investigació més àmplia de llarg recorregut comparant l'assentament i les connexions transnacionals amb els seus llocs d'origen de diversos col·lectius a Espanya, en concret equatorians, romanesos i senegalesos. Els darrers d'aquests van ser aquells amb els quals vaig començar a explorar l'impacte de la globalització en el model de ciutadania a començaments de la dècada dels noranta.² En aquest treball comparat explorem formes de participació sociocultural i política dels migrants en ambdós contextos, el de partida i el de destinació, i adoptem una perspectiva transnacional que integra en el seu objecte d'estudi les xarxes socials, institucions i fluxos de persones, informació i mercaderies que s'estableixen de mane-

Traducció:
Servei de Traducció - Universitat de Vic (Helena Cots)

1. Usarem el terme migrants sense prefixos per destacar la simultaneïtat dels processos que incideixen sobre el procés migratori i que exigeixen incorporar en un mateix marc analític el país d'origen (on se'ls anomena emigrants) i el país receptor (on són coneguts com a immigrants). Quan fem referència al migrant des de la perspectiva del país d'origen o de destinació ho precisarem afegint el prefix necessari.

Per tal de comprendre les dimensions del que significa el fet migratori cal fer recerques que permetin analitzar les connexions transnacionals. Ceramistes a Jatun Pamba (Equador).

ra estable a través de les fronteres, però no més enllà dels estats involucrats.

El model de ciutadania nacional clàssic en el qual l'exercici ple dels drets i obligacions com a membre d'una comunitat política exigia compartir una identitat cultural, una cultura política i un territori de residència, és insuficient per retre comptes de les complexitats d'un món cada vegada més globalitzat. Són molts els factors que evidencien aquestes limitacions, des de la coexistència evident i sancionada de referències culturals en una mateixa comunitat política (nacions multiculturals o estats multinacionals), fins a la presència estructural de col·lectius de migrants en totes les societats desenvolupades que mantenen els seus vincles i les seves adscripcions identitàries configurant-se com a minories reconegudes, o com a mà d'obra clandestina sense cap dret ni capacitat d'influències. Fa temps ja que ens hem dedicat a la tasca d'entendre la manera en què, des dels marges d'aquest model de ciutadania s'estan plantejant alternatives i estratègies d'inclusió/exclusió.

Alguns teòrics apunten a la idea d'una ciutadania transnacional o cosmopolita a l'estil de Kant que sorgeix de les pràctiques polítiques i jurídiques trenades a partir de les xarxes socials de migrants i refugiats, de la societat civil transnacional, i d'institucions internacionals com l'ONU (Baübock, 1994). En l'àmbit de les migracions aquesta mena de plantejaments ha estat suggerit, entre altres, pels teòrics del model postnacional de ciutadania que van identificar una nova base de legitimació dels drets de les persones en la Declaració dels Drets Humans. Investigacions empíriques basades en la comparació dels drets reconeguts als estrangers (legalment i permanentment establerts) en diversos països europeus semblaven demostrar que, malgrat els recels per a un reconeixement formal de la igualtat jurídica entre nacionals i estrangers, sí que hi havia un reconeixement *de facto* dels seus drets socials i econòmics fins al punt que permetia parlar d'una desvinculació entre nacionalitat i drets de ciutadania (Soysal, 1994).

Altres autors han plantejat la necessitat de valorar aquestes afirmacions a la llum de la importància del nou racisme o fonamentalisme cultural (Stolke 1995), que en aquesta era de globalització

s'afegeix a la revitalització política de les fronteres etnonacionals i religioses particularistes. David Harvey ho va plantejar l'any 1993 com una paradoxa a la qual m'he referit en diverses ocasions: "com és que l'elaboració d'identitats territorialment delimitades s'ha convertit en quelcom més important, i no pas menys important, en un món en el qual cada vegada hi ha menys barreres per a l'intercanvi, el moviment, i la comunicació?" (Harvey 1993: 4). En aquells treballs etnogràfics en els quals he destacat la construcció de "l'immigrant" a Espanya com a culturalment diferent per damunt d'altres diferències que alimentaven les relacions socials entre camperols andalusos i jornaleros africans, semblava clar que aquestes estratègies formaven part d'un procés de construcció nacional en temps de canvi i transformació del nacionalisme espanyol, amb reptes que provenien tant de fora (UE) com de "dins" (descentralització governamental i transferència de competències a les comunitats autònomes). Però, quan la meua atenció es desplaçava cap als "immigrants" (senegalesos) i recomponia el meu camp d'anàlisi per incorporar-hi els projectes nacionals dels seus països d'origen i valorar el paper que els "immigrants" hi tenien, novament apareixia la construcció nacional com una variable fonamental, en la qual les "diferències" culturals construïdes en el context colonial es redefinien amb funcions similars en l'era postcolonial que marcava el meu present etnogràfic (Suárez Navaz 2004).

Aquests treballs etnogràfics suggerien que les pràctiques transnacionals no solament coexistien amb formes de participació en l'àmbit territorial estatal i local (en origen i destinació), sinó que es retroalimentaven mútuament. Per tant, semblava clar que la visió teòrica d'una ciutadania transnacional o cosmopolita a l'estil de Kant, com un àmbit

L'anàlisi entre els llocs d'origen i de destinació i les seves pràctiques culturals associades comporten, en molts casos, canvis significatius en el model clàssic de ciutadania. Joves equatorians a Madrid.

d'acció i aprovació política i jurídica que superés les referències identitàries i espacials de l'estat nació no se sostenia en la investigació empírica. La densa activitat política dintre i a través de les fronteres dels estats involucrats em va convèncer de la importància de continuar explorant etnogràficament l'impacte de la globalització sobre el model de ciutadania nacional que, és important recordar-ho, és hegemònic i dominant.

Aquest treball explora l'articulació entre la creació i la consolidació d'un camp migratori transnacional i el model de ciutadania nacional. Plantejo el concepte de camp migratori transnacional basant-me en la idea de camp social de Bourdieu, com un seguit de posicions i forces objectives que conflueixen en el seu interès de crear i mantenir subjectes mòbils i lògiques de pertinença incompletes. Aquest concepte, que plantejo de manera temptativa, permet superar alguns problemes epistemològics heretats del nacionalisme metodològic i que encara es presenten com a obstacles per a la nostra comprensió dels processos transnacionals. El concepte de camp social és un instrument sociològic, una categoria heurística i no descriptiva, que no es redueix al conjunt de xarxes socials que vinculen migrants i no migrants en el país d'origen i de destinació, ni es refereix a cap espai o territori a través o més enllà de les fronteres nacionals. L'uso com a eina per destacar la permanent importància de l'espacialització del poder i la identitat com a element avui ineludible en la construcció de la ciutadania.

L'article s'organitza de la manera següent. Primer considero la manera en què determinats presupòsits epistemològics socioespacials impregnen l'objecte d'estudi i dificulten la comprensió de les pràctiques de ciutadania transnacional. La perspectiva transnacional ens exigeix l'abandonament del *nacionalisme metodològic* i de les seves premisses implícites entre les quals destaco la vinculació entre territori, identitat i sobirania. Suggestim que una concepció socioespacial dialèctica unida al concepte de camp social transnacional basada en la perspectiva de Bourdieu supera l'empiricisme ingenu que concep l'espai com un contenidor i la identitat com una adscripció quasi primordial vinculada a un territori. Si en altres treballs hem emfatitzat

el paper dels immigrants a Espanya per a la construcció d'un imaginari modern del país, aquí volem destacar el mode en què diversos actors vinculats al camp social transnacional plantegen i negocien una ciutadania extraterritorial equatoriana des de l'estudi de cas d'una comunitat indígena dels Andes equatorians fortament impactada per l'emigració a Espanya i, en concret, a Madrid. Ens basem en treball de camp etnogràfic fet a l'Equador i Espanya des del 2002 entre migrants, les seves famílies i comunitats d'origen, així com entre altres actors equatorians i espanyols que poblen i donen sentit a aquest camp social transnacional.

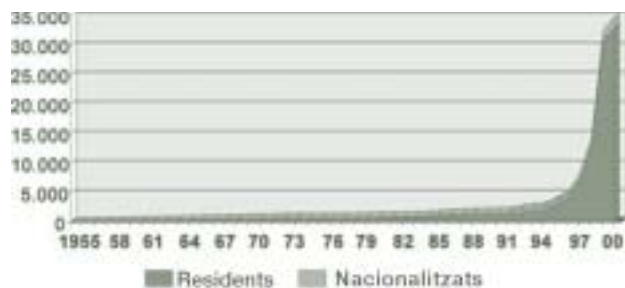
Premisses espacials i implicacions teòriques per a la reconsideració de l'articulació global/local

Nacionalisme metodològic

Entre els obstacles epistèmics més rellevants que es presenten a l'hora de capturar el tipus de processos transnacionals als quals ens estem referint, potser dos dels més importants són: una concepció espacial euclidiana i la malla politicocultural que configura la nostra cartografia global imaginada. El tractament d'aquests aspectes té implicacions teòriques de tipus general, més àmplies que les que estrictament afecten l'anàlisi de les pràctiques de ciutadania, però, pel fet que el territori és un eix central en la configuració de la comunitat política (i la seva doble dimensió de pertinença i titularitat de drets), la seva rellevància quedarà palesa en els arguments següents.

2. El meu primer treball de recerca sobre migracions es remet a una etnografia que vaig iniciar el 1992 i acabar el 1996 a Granada i el Senegal, l'objectiu del qual fou la comprensió de la dramàtica transformació d'Espanya, i en concret d'Andalusia, en la seva posició en els fluxos migratoris de la Mediterrània (vegeu Suárez, 2004). Després d'altres treballs dedicats a temes com els processos de regularització o la immigració de menors com un nou subjecte migratori, vaig iniciar aquest treball comparat sobre pràctiques transnacionals, globalització i ciutadania, finançat pel Programa Nacional d'Investigació I+D del Ministerio d'Educació i Ciència, BSO2002-03331, i de la Comunitat Autònoma de Madrid, 06/0140/2002. Agraïxo també els comentaris i suggeriments de Joan Frigolé, com a editor d'aquest número, i dels meus companys Paco, Stefan i David.

Les dues darreres dècades del segle XX han viscut un augment notable no solament en l'arribada a Espanya d'immigrants procedents d'Equador sinó del procés de nacionalització, amb les conseqüències de tot tipus que això comporta.

El primer aspecte que tractarem és l'anomenat *nacionalisme metodològic*, que consisteix a incorporar tàcitament els confins territorials dels estats nació com a contenidors "naturals" dels fenòmens socials. Wimmer i Glick Schiller assenyalen tres variants interrelacionades del nacionalisme metodològic que formen un veritable sistema epistèmic tàcit comú en ciències socials: 1) s'ignora o es menysvalora la importància del nacionalisme a les societats modernes, 2) es naturalitza o es dona per fet que les fronteres de l'estat nació delimiten i defineixen la unitat d'anàlisi, i 3) es limita territorialment els processos socials dins de les fronteres polítiques i geogràfiques d'un estat nació (2003).

La producció intel·lectual del nacionalisme metodològic invisibilitza, marca com a perifèrics o temporals, anòmals o irrellevants, els fenòmens socials transnacionals o transfronterers. El sedentarisme i l'arrelament com a tret "normal" o desitjable del subjecte modern és present en els imaginaris dominants i s'imposa a través de mecanismes de disciplinament i control diversos (de caràcter administratiu, impositiu, laboral, etc., vegeu la descripció etnogràfica d'aquests processos a la meua monografia sobre la immigració africana a Andalusia a: Suárez Navaz 2004). Malgrat que aquest procés afecta totes les poblacions mòbils, en una o altra mesura, aquí ens interessa ressaltar com les migracions internacionals es veuen afectades per aquest imaginari. La mobilitat, concebuda com a temporal o anòmala, perd rellevància davant dels processos d'assentament, integració o retorn.

La influència d'aquestes premisses epistemològiques i metodològiques en la literatura migratòria és enorme. Les anàlisis de les migracions internacionals han reflectit aquest aspecte considerant els vincles amb la societat d'origen i la mobilitat a través de les xarxes només en la mesura que afec-

ten les societats d'origen o de destinació i *no* considerant els vincles i les pràctiques transfrontereres com un objecte d'estudi en ell mateix. De fet, la dicotomia nacional/immigrant es configura a través de la construcció d'ambdós subjectes com a normals/anormals en la seva relació amb el territori. El nacional és un subjecte suposadament arrelat territorialment i, en principi, sedentari (tret que no pugui evitar ser el contrari). L'immigrant serà aquell subjecte desplaçat del vincle territorial suposadament "natural", en una situació de mobilitat que s'ha de resoldre. Així, la immigració és construïda com un moviment poblacional circumstancial, més que no pas com un tret consubstancial a les espècies animals i a l'ésser humà en particular. De fet, la migració es categoritza com a *inter-nacional* a partir de les pràctiques territorials de l'estat, i dels seus correlats jurídics i culturals, el dret de nacionalitat i la nació (Zolberg 1990).

Una altra de les implicacions del nacionalisme metodològic és el vincle entre els interessos dels investigadors i les agendes estatals dels països receptors de mà d'obra (Glick Schiller 2004, Lavenes 2005, García Borrego 2004). Els paradigmes assimilacionistes i multiculturalistes són, ambdós, clarament nacionalistes des del punt de vista metodològic i epistemològic, perquè restringeixen la consideració de les pràctiques dels *migrants* a l'àmbit territorial nacional. Ha estat tan gran la importància d'aquests marcs teòrics en els estudis migratoris, que quan es comencen a descriure i a analitzar les pràctiques transnacionals dels *migrants* es consideren com a efecte d'una crisi del model d'estat nació, no pas com un aspecte epistemològic i metodològic. Pel fet de concebre's com a *ruptura* del model normatiu associat al projecte d'integració nacional, també es va caure en l'error d'assumir una perspectiva teleològica del procés. Alguns teòrics, en una tasca que suposadament pretenia matisar el concepte transnacional, van proposar nivells de connexió que partien de les xarxes familiars i anaven augmentant en densitat i institucionalització fins a arribar a les "comunitats" transnacionals (Faist 2000)³. Un dels problemes derivats d'aquesta situació va ser la tendència a predir un mode d'"integració" el tret fonamental de la qual era l'adopció d'un estil transnacional de vida per a tots

Un dels elements més significatius de la població equatoriana és la rapidesa en la creació de xarxes socials que esdevenen autèntics referents per als immigrants. Fotografia: estudis de ràdios equatorianes a Madrid.

els *migrants*. Això, no només és incert, sinó que debilita la perspectiva perquè s'imposa una lògica aliena, la del nacionalisme metodològic i els seus llargs funcionalistes. Les pràctiques transnacionals no s'han d'entendre com un nou mode d'integració, incompatible amb els models assimilacionistes o multiculturalistes. Més aviat complementen i corregeixen aquests models mostrant com ambdós es retroalimenten i s'entrellacen.

Però, continuem amb les implicacions del nacionalisme metodològic, aquesta vegada centrant-nos en la construcció del que és local, de la localitat. En la retòrica nacionalista dominant des del segle XIX, l'estat nació s'assumeix acríticament com a entitat política de representació gairebé natural de la pertinença col·lectiva, la identitat cultural, i la sobirania jurídicopolítica. El vincle entre identitat, territori, i sobirania, que és una construcció política, no només s'essencialitza en el discurs nacional, sinó que adquireix una entitat més profunda i d'implicacions més generals. Això queda palès en el seu reflex en l'antropologia i en l'isomorfisme entre identitat i territori que va ser la norma general en els estudis etnogràfics antropològics (Frigolé 1975, Gupta i Ferguson 1992, Narotzki 2001, Trouillot M-R. 2003). La "comunitat" local, base metodològica de molts estudis de cas, s'identificava amb la seva referència espacial, que adquiria una dimensió moral unificada en el funcionalisme més ranci. Però allò local és un nivell d'anàlisi i no pas una entitat territorial sobre la qual descansa un sistema cultural. El que és local és una construcció sorgida de l'articulació entre les diferents escales, com ja va deixar clar Wolf a partir dels seus treballs sobre la comunitat corporada (1966, 1982).

Curiosament, l'efecte d'aquestes premisses epistemològiques i metodològiques en l'antropologia fou ignorar la qüestió migratòria. La confusió entre objecte d'observació (la dimensió territorial de la comunitat) i objecte d'estudi (la comunitat com a categoria sociològica) va provocar l'exclusió d'aquells segments poblacionals que no residien en el poble, de manera similar a com el nacionalisme metodològic exclouia els fenòmens socials que anaven més enllà de les seves fronteres.

Però, més enllà de la inclusió dels "absents", és crucial entendre la manera com la construcció sim-

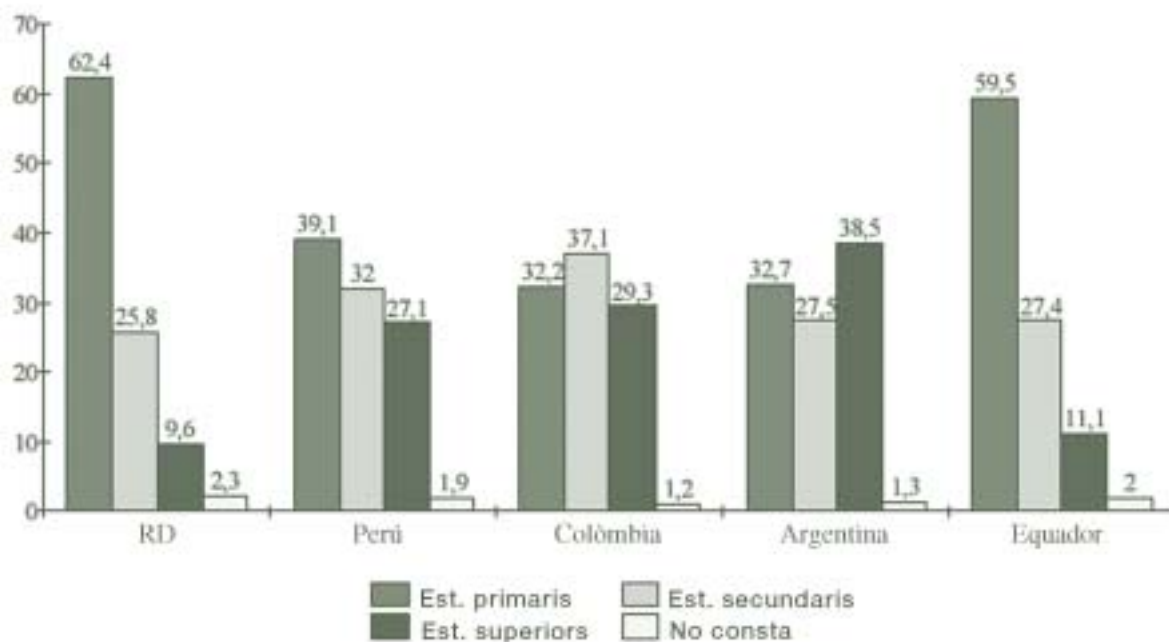
bòlica del territori de la comunitat pot tenir com a objectiu i/o efecte socavar pràctiques transformadores de sectors més dèbils. El treball de Collier a partir d'un poble andalús, és un exemple de la manera com una perspectiva històrica és capaç de reconstruir en quina mesura el territori, i l'exclusió o el desplaçament de segments socials dins del mateix territori, és resultat d'estructures de poder culturalment situades (1997). El poble estudiat a la serra d'Aracena, durant els anys setanta va experimentar una emigració que va ser precisament causada per la definició dominant de la comunitat com a "nacional" (en el sentit franquista de terme), en la qual els perdedors de la Guerra Civil "no hi cabien". La territorialització de la comunitat i la subordinació socioespacial que genera, es va palesar en el meu treball al camp andalús amb la sorprenent superposició dels espais ocupats per maquis, *cortijeros* i jornalers seminòmades dècades abans i els que avui dia ocupaven els immigrants marroquins i senegalesos (Suárez Navaz 2004). Més endavant veurem com aquests processos de territorialització associats a estructures de govern polític (comunitari o nacional) constitueixen un aspecte clau de la construcció dels models de ciutadania en el camp transnacional.

Espai real, espai imaginat

Però, quina concepció de l'espai sorgeix d'aquests processos, quins són els seus aspectes epistemològics, i com afecten en la concepció de l'espai transnacional, del global? Després de veure l'efecte del nacionalisme metodològic no sorprèn que hi hagi una pulsio per enquadrar territorialment els processos socials. Tot i que considero crucial incorporar críticament la dimensió espacial, ja que és constitutiva de la praxi humana, també crec que en massa ocasions es tendeix a essencialitzar l'espai com un "contenedor" de l'acció humana, amb una base ontològica, una existència física "allà fora". Sí, com ha assenyalat la geografia social crítica, això

3. Altres han distingit entre transnacionalisme fort/dèbil, ampli/restringit etc. (Itzigsohn et al. 1999, Smith i Guarnizo 1998, Vertovec 2003) o entre diferents tipus de pràctiques transnacionals, econòmiques, polítiques i socioculturals (Portes 1999).

Distribució de la població llatinoamericana empadronada a l'Ajuntament de Barcelona, segons nivell d'estudis, per país d'origen (2004)

Font: Ajuntament de Barcelona 2004

és un error analític de profundes implicacions teòriques, ho és més en un àmbit d'anàlisi caracteritzat per la deslocalització, dispersió, o fins i tot "desterritorialització" dels processos socials que estem considerant aquí. Anem per parts.

En la concepció socioespacial que defenso, inspirada pel treball d'Harvey o Soja (1989 ambdós), l'espai no és concebut com una "naturalesa morta". S'emfatitza la dialèctica entre l'espai com a resultat de l'acció social (de grups socials situats en relacions asimètriques), i alhora com a força configuradora de la vida social i de la reproducció (i/o canvi) de l'estructura social. L'estudi de la dialèctica socioespacial en l'àmbit transnacional permet integrar l'anàlisi de l'espacialització de poder en les seves diverses escales (estatal, comunitari, etc.). També ens ajudarà a entendre l'efecte que tenen les pràctiques transnacionals en la configuració dominant de l'espai, i viceversa, la manera com la configuració territorial del capitalisme tardà (especialment les fronteres, i la seva complexa relació amb el capital i diferents grups de persones) configura la dimensió global de l'acció social. Veurem més endavant com podem incorporar aquesta perspectiva a la nostra proposta de camps migratoris transnacionals.

Malauradament, aquesta perspectiva dialèctica del socioespacial no és la dominant en la literatura, i hi ha una afermada tendència a fer de l'espai transnacional una dimensió territorial euclidiana contenidora de les xarxes socials transfrontereres

creades pels *migrants*. "L'espai transnacional" es concep com discontinu, però "real" en part per una dependència metodològica en l'estudi de les xarxes socials com a argamassa del transnacional. Aquesta és una de les raons per les quals alguns investigadors pensen que tots aquests fenòmens són més de la mateixa cosa, mostres d'una migració similar a la que van protagonitzar els camperols andalusos a Europa del nord o els exiliats republicans a l'Amèrica del sud. Aquesta postura es basa, en general, en la idea que les xarxes socials a través de les fronteres han existit sempre i així s'han estudiat des de l'escola de Manchester a partir dels anys cinquanta. La perspectiva transnacional que aquí defensem no nega la importància de l'estudi de les xarxes creades pels *migrants* i ha reconegut des del principi els antecedents teòrics i metodològics dels estudis de xarxes (Glick Schiller et al. 1992, Blash et al. 1994, Glick Schiller 2004). Tot i que, també s'ha demostrat que limitar-se a aquestes xarxes com a base empírica de la perspectiva transnacional comporta seriosos perills, entre els quals hi ha la confusió entre objecte d'observació i objecte d'estudi, per una banda, i entre el *com* es formen els camps migratoris i *què* són, per l'altra (Guarnizo 1998, Krissman 2007, Suárez Navaz 2007a).

Una altra conceptualització característica de l'espai incideix en la seva dimensió simbòlica i fenomenològica, com a producte de la construcció subjectiva de l'ésser humà. Aplicat a l'espai trans-

nacional, i simplificant excessivament una literatura molt rica, aquesta perspectiva subjectivista emfatitza la forma en què l'espai discontinu propi del capitalisme tardà és experimentat i imaginat pels subjectes transnacionals. Discontinuitats territorials són ritualment integrades en noves cartografies comunitàries que emergeixen de les pràctiques transnacionals. Algunes propostes giren al voltant de conceptes com ara "hiperespai" o "etno-espai postnacional" com el referent simbòlic que conjuguen diferents fluxos transterritorials d'identitat, no necessàriament restringits a l'estudi dels *migrants* (Jameson 1991, Appadurai 1994, 2004). Altres propostes presenten allò que, segons la meua opinió, és una concepció idealista de l'*habitus* transnacional que confon la localització dels agents socials en l'espai transnacional amb una determinada configuració cognitiva "híbrida" (Vertovec 2003). Aquesta configuració és descrita com un "sentiment íntim" al treball de Goldbert sobre jueus ucraïnesos, per exemple, o com una "tensió cognitiva" com la que, per exemple, Gardner descriu per al cas de la diferenciació entre *desh/bidesh* (aquí/allà) dels Sylhetis bangladeshos (2002).

Hi ha nocions objectivistes i/o subjectivistes de l'espai que tenen, a més, altres implicacions teòriques que hem d'evitar en la nostra conceptualització del transnacional. Per una banda, el perill de *territorialitzar la dimensió transnacional* amb els llasts funcionalistes als quals ens hem referit. Aquesta és l'arrel epistemològica del concepte de ciutadania transnacional com un procés que va més enllà de la nació, projectant sobre el transnacional no només una dimensió comunitària i identitària, sinó també una dimensió política de sobirania. Contràriament a això, les perspectives més cognitivistes de l'espai transnacional eludeixen fins a tal extrem la consideració territorial, que ignoren un dels fenòmens més rellevants de la reproducció de l'estat nació en el capitalisme tardà, a saber, la rellevància de les fronteres per a les persones que venen la seva mà d'obra o fugen de la persecució.

A més, hi ha el perill de *reproduir la dicotomia local/global* i juntament amb això la identificació d'un dels pols amb la cultura i la tradició (el que és local), mentre que l'altre pol adquireix categoria d'antagònic i antinòmic i se l'identifica amb civi-

lització i amb el que és modern (el global) (vegeu Merry 2006). Veurem com aquestes categories, que tenen una importància política manifesta en el camp transnacional, constitueixen una arena de confrontació. Tant si es tracta del local com del global és una qüestió etnogràfica. Local i global es retroalimenten en les pràctiques de ciutadania d'agents i institucions amb horitzons de pensament i acció que van més enllà d'una dimensió estatal de la política. Si bé aquest és el context teòric, veurem com el territori, la territorialització dels drets, continua tenint un paper definitori en la definició de la pertinença i la titularitat de drets en diferents escales del transnacional.

Camps migratoris transnacionals

En un article, ja clàssic, Gupta i Ferguson van assenyalar les implicacions de l'isomorfisme entre espai, indret i cultura tant a nivell epistemològic com polític: "La premissa que els espais són autònoms ha permès que el poder de la topografia amagui la topografia del poder... si hom comença amb la idea que els espais han estat sempre jeràrquicament interconnectats, en comptes de naturalment desconnectats, aleshores, el canvi cultural i social es converteix no pas en una qüestió de contacte cultural i articulació, sinó en una qüestió de repensar la diferència a través de la connexió" (1992 [1997]:35). Es tracta, novament, de la necessitat de problematitzar el local com un punt espacial obvi en la seva territorialitat. Ser local és el resultat d'una construcció topogràfica dominant en la qual es destaca l'homogeneïtat, la història compartida, i el sedentarisme com a elements de formació comunitària. El que és local, per tant, no és un espai territorial demarcat i generalment vinculat a una comunitat cultural i històrica. El que és local és més aviat una construcció analítica que no pas un context d'observació.

Des de fa gairebé deu anys, faig servir el concepte de camp social com a instrument derivat del model analític de Bourdieu per analitzar les dinàmiques generades en l'espai transnacional al qual ens estem referint (1996, 1998). El concepte de camp social ha estat utilitzat també en la literatura sobre migracions transnacionals des de princi-

Conceptes com el de “camp social transnacional” ajuden a comprendre l’impacte dels processos globalitzadors en el mercat laboral i en la mateixa governabilitat. Fotografia: reunió d’immigrants equatorians a Madrid.

pis dels anys noranta, però més com una metàfora socioespacial que no pas com una categoria analítica amb entitat pròpia. Els problemes que veiem sorgir d’una concepció euclidiana de l’espai social transnacional ens porta a delinear, tot i que en aquest cas ho fem superficialment, una proposta analítica a través de l’ús fort del concepte de camp social.

Levitt i Glick Schiller mantenen que l’ús del concepte “camp social” és l’adequat per evitar la malla politicocultural dels estats nació i els seus límits territorials. Opten per una definició de camp social estretament vinculat al concepte de xarxa: “definim el camp social com un conjunt de múltiples xarxes de relacions socials entremesclades a través de les quals s’intercanvien, organitzen, i transformen de forma asimètrica idees, pràctiques i recursos” (2004: 1009). Com hem dit abans, aquestes autores inclouen en el seu camp social l’anàlisi dels subjectes que es traslladen físicament i els que no ho fan, però depenen en gran mesura dels resultats d’aquesta mobilitat. Les xarxes no estan configurades per vincles entre iguals ni molt menys: hi ha factors estratificadors històrics, polítics, econòmics, geogràfics, i familiars que situen els actors en una o altra posició o localització social de la qual parteixen en les seves pràctiques. Un dels eixos que ha estat estudiat amb més detall avui dia és el de gènere, al qual s’ha unit en els darrers anys el de la generació (Ehrenreich et al. 2002, Goldrin 1998, Hondagneu-Sotello 2001, Parreñas 2005, Pedone 2005, Pessar i Mahler 2003, Suárez Navaz 2005, et al. 2006).

El concepte de camp social és útil al nivell heurístic per esquivar les dicotomies local/global, nacional/transnacional. La concepció dèbil de camp social articula el global i el local a través de les xarxes i les idees, informació i recursos que arriben a l’individu mitjançant aquestes xarxes i idees. Levitt i Glick Schiller proposen una diferenciació entre formes d’estar (o ser) i formes de pertànyer com un eix d’anàlisi central en els camps socials. Mitjançant aquesta diferenciació intenten distingir el fet d’estar inscrit en xarxes transnacionals i estar influït per conjunts múltiples de lleis i institucions, de la consciència i valoració de pertinença activa a aquestes xarxes (2004: 1010-11). De fet, plantegen la

possibilitat de distingir entre la pertinença a xarxes socials, familiars, de paisanatge o de coreligionaris, sense tenir cap contacte amb l’estat o altres institucions, mentre que el contacte amb institucions i règims normatius d’ambdós estats semblaria que “promou un sentit d’arrelament més fort en el camp migratori transnacional, i fa de les connexions dins d’aquest camp un tret amb més tendència a mantenir-se en el temps”. (2004:1012).

La concepció que aquí anomeno concepció forta de camp social segueix el plantejament de Bourdieu, el qual planteja els camps socials com un instrument analític sociològic que, més enllà de la dimensió metafòrica del concepte de camp, no té res a veure amb l’espai. Per Bourdieu, el que distingeix un camp és la definició d’allò que “està en joc i els interessos específics, que són irreductibles a allò que està en joc en altres camps o als seus interessos propis... i que no percebrà ningú que no hagi estat construït per entrar en aquell camp” (1990: 135). El camp social transnacional no es limita a un espai contenidor de xarxes socials, sinó un conjunt de dinàmiques que emanen de l’impacte dels processos de globalització en el mercat laboral i en la governabilitat de les poblacions, cada vegada menys arrelades a un únic territori. En creació i manteniment d’un camp migratori transnacional el que està en joc és la creació de subjectes mòbils i lògiques de pertinença incompletes. El que és mòbil no refereix exclusivament translació física en l’espai, perquè en el camp hi estan involucrats subjectes sedentaris i immòbils per als quals el capital generat en les transferències entre els diferents pols del camp transnacional és instrumental, no tan sols pel que fa a l’àmbit econòmic sinó també al cultural i polític.

“Per tal que funcioni un camp, cal que hi hagi *quelcom en joc i gent disposada a jugar*, que estigui

dotada d'*habitus*, que implica el coneixement i reconeixement de les lleis immanents al joc, d'allò que està en joc, etc." (1990: 135-6). Els primers que estan disposats a jugar són els mateixos *migrants*. Hi ha diverses raons d'això i totes tenen a veure amb el canvi en la transferència de capitals en el camp migratori transnacional. Entrar en el camp implica alhora una pèrdua i un guany pel que fa a l'estatus; pèrdua com a immigrant en el país de destinació, sovint sense papers, en condicions laborals dures, i discriminat pel fet de ser estranger i pertanyent a una minoria etnoracial. Guany com a emigrant, atès que entrar en el camp migratori transnacional és per si mateix un símbol d'estatus; els recursos econòmics augmenten notablement, i amb els recursos econòmics també creix la capacitat de guanyar capital simbòlic i social en origen. Aquesta doble condició, produïda pels contextos econòmics, polítics i jurídics que constrenyen la seva capacitat d'acció en origen i en destinació, promou una activa inversió d'energia en els dos pols geopolítics que configuren el camp.

Però, no només els migrants són presents en el camp migratori. Els estats, per exemple, s'hi juguen part de les seves estratègies de reproducció en un món global, com veurem més endavant en el cas etnogràfic que il·lustra aquestes reflexions. Les fronteres que s'erigeixen per als immigrants legals es dobleguen davant l'entrada clandestina que proporciona mà d'obra barata. I des de l'origen, una retòrica nacionalista que exalta el patriotisme dels emigrants i les seves contribucions al desenvolupament del país encobreix l'interès pel control de les remeses i la cooptació dels projectes migratoris individuals i familiars en projectes de desenvolupament nacional. El camp migratori transnacional es vincula, a més, a la descentralització de la sobirania, potenciant, per exemple la doble ciutadania, el vot a l'estranger, i altres formes de potenciació del nacionalisme a distància (Blash et al. 1994, Guarnizo 1998, Smith 2003, Sassen 1998, 2006). Igualment, les ONG, les associacions, i els petits empresaris tant d'origen com de destí, estan interessats, en ocasions per molt diverses raons, en la consolidació d'un subjecte transmigrant que es caracteritzi per la seva doble (almenys) vinculació nacional i participen en la construcció d'aquest sub-

jecte. Aquests camps socials generen espais de posicions i forces objectives independents de la voluntat dels membres i de la posició que adquireixin en el camp. Aquest concepte fort de camp social és més adequat per entendre la dinàmica transnacional com quelcom no reductible ni homòleg a la topografia de les xarxes transnacionals, evitant alguns dels problemes generats per una visió empiricista estreta de transnacionalisme o les opcions més cognitives o discursives del fet diaspòric.

En el camp social es produeixen lluites polítiques per la localització territorial: que Espanya arribi a ser considerada com un destí migratori equivalent en termes de prestigi a les localitzacions espacials d'equatorians als Estats Units és una lluita en la qual molts immigrants establerts al nostre país estan esmerçant molta energia i capital (econòmic, polític i social). Que una nena nascuda a Colmenar Viejo sigui considerada "filla del poble" exigeix, per part dels agents posicionats en el camp migratori, el maneig estratègic dels recursos econòmics i simbòlics, a través de l'elaboració de rituals col·lectius que, depenent de si es fan en origen o al destí, aconseguiran, en una o altra mesura, el reconeixement de la seva pertinença. El territori o la cultura (nacional, local, comunitària), passa a ser part de la definició i l'equilibri dels capitals propis de camp social transnacional.

Bourdieu entendria la dinàmica agència/estructura com un *estat* de la relació de forces entre els agents o les institucions que intervenen en la lluita. Els interessos que es posen en joc en el camp no són pas el resultat d'un càlcul racional d'interessos individuals, ni d'una reproducció mecànica fruit de dinàmiques estructurals ineludibles. És la *pràctica* del joc transnacional i la posada en moviment dels diferents capitals, en relació amb les múltiples escales o dimensions del que és transnacional (el cos, la família, el mercat, l'estat, etc.), el que definiria les posicions (i subjeccions) en el camp social. Des d'aquesta perspectiva no tindria sentit reduir l'*habitus* transnacional com un "sentiment íntim" o "tensió cognitiva", a la manera com ho hem referit abans. L'anàlisi de Bourdieu ens alertaria contra aquesta concepció fenomenològica de l'*habitus* i l'espai transnacional, incorporant de manera inexcusable la relació de forces objectives

El coneixement del teixit inter i intracultural de la societat civil transnacional al costat d'altres elements com l'anàlisi dels espais públics d'aprenentatge són eines de primer ordre per apropar-se a la realitat de les comunitats immigrants.

Fotografia: manifestació d'equatorians a Madrid amb motiu dels atemptats del 30 de desembre de 2006 a Barajas.

que intervenen en la definició dels subjectes transnacionals de diversos territoris del camp transnacional. Novament, doncs, els territoris es converteixen en part dels factors de definició dels capitals en ús i de la seva distribució. Vegem-ho a través d'un exemple etnogràfic.

Perquisicions etnogràfiques i ciutadanes inacabades

En aquesta secció abordaré algunes dinàmiques i actors que poblen i configuren el camp migratori transnacional equatorià il·lustrant el mode en què diversos projectes de ciutadania alliberats i/o potenciat per actors tan diversos com els estats involucrats, les autoritats de les comunitats d'origen, els mateixos migrants i les seves associacions, etc, convergeixen i es disputen un espai polític en el camp transnacional. L'interès per la (de)construcció de la ciutadania en el camp transnacional s'emmarca en el fenomen més ampli que Portes va denominar en el seu moment la *globalització des de baix* (Portes et al. 1999). Quan em refereixo a ciutadania no restringeixo el concepte a un estatus legal, entenent que la dimensió de la titularitat de drets ha de complementar-se amb els processos relatius a la pertinença a una determinada comunitat política. La perspectiva antropològica ha emfatitzat el caràcter simbòlic de la ciutadania i ha abordat les pràctiques socials quotidianes com a lloc etnogràfic des d'on es pot entendre la manera en què es construeix, imposa, resisteix o resignifiquen models dominants associats a l'estat nació.

Com he assenyalat al començament d'aquest assaig, en ocasions la dimensió política del que és transnacional s'ha entès com un espai en el qual els drets humans són l'àncora legitimadora de la titularitat de drets, mentre que una referència cosmopolita difusa marcaria una pertinença a una comunitat política supranacional i desterritorialitzada. Les nostres dades evidencien al contrari, un comportament polític generat en el camp migratori transnacional en el qual la construcció política del que és nacional i comunitari és aclaparadora, i ho veurem especialment amb la qüestió territorial. Això no obstant, les pràctiques de participació social i política d'aquests migrants impug-

nen en certa mesura models de ciutadania on l'isomorfisme entre identitat, sobirania i territori intenta mantenir-se inalterat.

Permeteu-me que faci un breu incís sobre aquest tipus de treball de camp i la pretensió més dramàtica que representativa d'aquesta secció. El concepte d'"etnografia multisituada" plantejat per Marcus distingeix entre una modalitat més usual "que manté l'observació i la participació etnogràfica intensament centrada sobre una localitat, alhora que desenvolupa per altres mitjans i mètodes el context del sistema món", i l'emergent etnografia multilocal, "una etnografia mòbil que pren trajectòries inesperades pel fet que segueix formacions culturals a través i dins de múltiples indrets d'activitat que desestabilitzen la distinció entre món de vida i sistema... investiga i construeix etnogràficament els móns de vida de diversos subjectes situats, també construeix etnogràficament aspectes del sistema en si mateix, a través de connexions i associacions que apareixen suggerides a les localitats" (1995 [2001]: 111-12). Igual que Marcus, aquest projecte multisituat sent l'ansietat de la reducció del poder del treball de camp: les etnografies multisituades són "un exercici de mapejar un terreny", i "inevitablement són el producte de coneixements de diverses intensitats i qualitats". Tot i que mantenim la característica pretensió holística de l'etnografia, ho fem prescindint d'una concepció autocontinguda i completa de les formacions socials.

El treball sobre ciutadania en el camp migratori transnacional ens ha conduït a un treball d'observació participativa intensiva (tot i que selectiva) en processos associatius d'equatorians i romanesos, processos que contextualitzàvem sempre en el treball de camp més general amb els *migrants* no associats formalment. Volíem entendre tant les reivindicacions més formals, els teixits inter i intraculturals de la societat civil transnacional, com els espais públics d'aprenentatge col·lectiu de pràcti-

ques de ciutadania no formal, com l'ocupació i organització d'espai públic a Espanya, la resignificació de la vida comunitària amb la celebració dels ritus de pas adaptats als nous entorns, els processos de comunicació intel·lectual i emocional amb les persones i el territori que van quedar en origen, els canvis en la valoració de l'estatus social de *migrants* i *no migrants*, i la capacitat i desig de canvi, o no, a partir d'aquests processos migratoris.

Les pràctiques de ciutadania es produeixen com a resultat de "l'articulació entre regles universals i institucions, per una banda, i les cultures polítiques i identitats de diferents comunitats locals, regionals i transnacionals, per l'altra" (Somers 1993: 608). I és per això, potser, que des del començament de la meua recerca etnogràfica vaig combinar diverses lents per apreciar els múltiples àmbits de sensibilitat política i acció ciutadana. Des de la tradició consuetudinària, l'àmbit estatal, i el transnacional es projectaven en una variable interrelació en àmbits "locals", "nacionals", o "globals". I poso aquests conceptes entre cometes perquè en el camp migratori transnacional, el *local* quítxua pot estar arrelat políticament amb més efectivitat a Barcelona que a Calderón, Quito, el *nacional* es pot decidir entre la clientela política expatriada (com passa a tants països i regions d'emigrants), i perquè el transnacional pot ser definitori en l'equilibri polític municipal. Tornarem a aquests exemples a les conclusions del nostre treball.

Iniciem el nostre itinerari a partir de les experiències dels mateixos migrants de Jatum Pamba, comuna de tradició indígena situada als ravals de Quito, que no solament és pionera en l'emigració a Espanya sinó origen de molts líders diversos rellevants en el mapa associatiu madrileny i espanyol.⁴ En els seus discursos i pràctiques, l'imaginari comunitari és permanent; les xarxes migratòries han aconseguit crear en diversos barris de Madrid i els voltants nodes residencials que faciliten la seva reproducció comunitària en territori espanyol. Però més que la reproducció de la "comunitat", el que interessa en aquest treball és analitzar la manera en què aquest referent simbòlic es constitueix en arena de debat en el camp transnacional. Des del punt de vista teòric trobem una referència a la "comunitat" que emfatitza un origen mític comú,

a una història comuna i a un vincle (simbolicopolític) amb un territori, en aquest cas la Pachamama (mare terra en l'imaginari quítxua). En les pràctiques quotidianes veiem amb claredat com els criteris de pertinença i titularitat i el mateix sentit del que significa ser de Jatum Pamba, es converteixen en arena de conflicte a causa de la influència de les dinàmiques extraterritorials generades pels processos migratoris.

Els primers emigrants de Jatum Pamba arriben a Madrid al començament dels anys noranta i comencen organitzant-se al voltant dels parcs, el primer espai públic conquerit, i dels comerciants que en aquests espais venien menjar i beguda per als assistents:

"ellos son los iniciadores de las reuniones en el parque del Retiro [al principio de los noventa]...más que nada porque ninguno de ellos tiene vivienda más que la de sus patronas porque ellos son internos, ninguno trabaja en otra cosa. Entonces los domingos, el día libre, lo único que pueden es encontrarse en común primero el punto de reunión de los de la comuna [de Jatum Pamba]...por ahí empiezan a hacer un poquito de actividad deportiva, y tampoco vendían nada sino que solamente era para brindar ellos no más. Pero la gente sigue i sigue viniendo... i ya no sólo llevaban para brindar, sino para vender, un tipo de comercio emergido de comida y bebida. La policia es drástica, muy drástica y ... como son gente fácilmente identificable porque llevan mochilas, llevan la cerveza y cosas, les quitaban todo y ya ahí unos 4 deciden buscar otro sitio en donde nuevamente reunirse y por más de todo poder

4. El nom de Jatum Pamba respon a l'original en quetxua del poble on fem el treball de camp, situat a Calderón. Mantindrem aquesta denominació amb la intenció de preservar la referència oberta en aquesta comunitat i alhora usarem pseudònims per referir-nos a qualsevol dels seus membres residents a Espanya o l'Equador. Volem agrair la generositat i l'hospitalitat de tots els de Jatum Pamba de la diàspora que han estat sempre els primers a animar-nos a conèixer millor la seva comunitat transnacional; de manera especial volem reconèixer la feina de la Betty Pilataxi Pulupa, Mariana i E. Pulupa i la seva família a Espanya, ens van donar suport per continuar endavant amb aquesta recerca.

jugar el ecobol,.. buscando un sitio pero que no ande muy lejos del metro ¿no?... el Parque del Oeste. Entonces la gente pregunta, por que eso es lo que hace cualquier inmigrante cuando llega a un país, pregunta donde están los ecuatorianos, y les dicen pues en el Retiro y en el Parque del Oeste pero...la diferencia es que en el Parque del Oeste hay solo ecuatorianos y más de la zona andina de Calderón y de Quito y sus alrededores los que están ahí como asociados son los que empiezan a vender o hacer comercio, de ahí ...hay como una explosión hay como 84 personas comercializando en el Parque del Oeste, sólo en el Parque del Oeste. En el Retiro también hay gente vendiendo pero es una mezcla de peruanos, colombianos y ecuatorianos...en el Parque del Oeste sólo ecuatorianos. La esencia es el querer compartir” (Líder comunitario, 2002)

La soledat i la frustració de les primeres etapes del procés migratori s'atenuen en aquests espais de socialització que reproduïxen i reactiven patrons i xarxes d'origen. En els parcs, les pistes esportives, les discoteques o les festes privades flueix la informació i es genera el suport mutu en el procés migratori. L'espai escollit es pobla i anima socialment com un lloc per estar amb els nostres. En aquest cas, el gran parc madrileny del Retiro es va desestimar com a lloc de trobada quan, davant l'arribada d'altres sud-americans, els equatorians indígenes andins perden intimitat. Troben altres llocs per trobar-se com el Parc de l'Oest. Els anomenats “regionalismes” equatorians es reproduïxen aquí; sabem com de vehementment es mantenen les distàncies entre “costeños” o “monos” i “serranos” o “longos”.

“Españoles van pocos, es que nos tienen miedo. Claro un poco creo que la situación es natural porque nosotros en una conversación que teníamos con x [un paisano] decíamos Jatum Pamba es nuestra comunidad. Cuando empezaron a bajar los mestizos que son ecuatorianos mismos nos empezamos a sentir molestos. Era como que estaban invadiendo nuestra Pachamama. No nos estaban invadiendo ni nada pero como está tan vinculado eso de la propiedad

colectiva pues eso se ve” (Líder comunitario, 2002).

A poc a poc, els veïns de Jatum Pamba i les comunitats properes es van assentant. Davant de les limitacions legals imposades per l'Estat espanyol, ja no solament pel que fa a l'autorització per treballar sinó a la reagrupació familiar, aquests pioners són recursos actius en les estratègies d'un Equador empobrit. El camp social transnacional continua imaginant-se com el lloc des d'on les persones amb iniciativa han d'intentar *entrar* per donar sortida a una situació de crisi generalitzada. Els mateixos immigrants ja establerts a Espanya col·laboren activament a lubricar una indústria de la migració a través de les reagrupacions que financen i canalitzen. A l'escalf dels nouvinguts, amb els seus deutes i les necessitats immediates (com l'allotjament), distints col·lectius es van consolidant. De vegades aquests processos apareixen davant els ulls dels espanyols com formes de suport mutu desinteressat, i es comprèn malament la dinàmica generada en el camp social transnacional:

“Es una locura, ha traído a una masa de gente alucinante, yo ya no sé valorar... Cuando viene a hablarme [para pedir apoyo en el proceso de reagrupación] si son familia o qué, ella a todos ayuda, yo la verdad no lo entiendo... mejor haría en tener dinero para comprar libros para las crías, que tenemos que estar con la beca y los papeles y todos los inconvenientes para conseguirla siempre” (Treballadora Social de Servicios Sociales, 2003)

Sens dubte hi ha moltes reagrupacions desinteressades, però en gran mesura són finançades mitjançant l'ús de la seva posició privilegiada a Espanya per donar suport a altres processos migratoris dels quals s'obté rèdit. Aquests fenòmens de capitalització són molt rellevants en l'estructuració del camp migratori transnacional. L'instrument més usat és el préstec entre iguals amb altes taxes d'interès, que en canvi s'integren en xarxes socials on prevalen els valors tradicionals de reciprocitat (Ferraro 2004). Encara que certament no puc aturar-me en aquest aspecte, sí vull ressaltar la importància

dels circuits financers populars en l'assentament comunitari, en un context en el qual els equatorians semblaven estar en una situació de completa desbancarització tant a l'Equador com a Espanya, on la seva irregularitat administrativa els exclouia també inicialment com a clients bancaris.

Alguns autors han volgut anomenar "reterritorialització" aquesta fase de les comunitats transnacionals (Besserer 2004). Es produeix una progressiva participació dels immigrants en els espais públics i privats dels indrets on viuen, atraient el suport d'agents socials espanyols per consolidar aquesta reterritorialització. I tot i això hem d'entendre que el que dinamitza aquesta participació es comprèn millor en termes dels usos i costums propis dels seus llocs d'origen que en un esforç conscient per la integració en el lloc de destinació, encara que aquest sigui certament un dels seus efectes colaterals. La qual cosa és un element de reflexió per a aquells que creuen oposades les pràctiques que vinculen els emigrants amb els seus llocs d'origen amb una convivència fructífera en territori espanyol. En el cas dels equatorians serrans les celebracions comunitàries, amb càrrecs rituals com el *priostazgo*, són espais a partir dels quals es reinscriuen en territori espanyol sistemes de drets i obligacions consuetudinàries com la reciprocitat i redistribució andina. A través d'aquests es modula la pertinença comunitària i s'articulen els privilegis i distincions.

Entre les celebracions més ateses hi ha les que emergeixen de l'àmbit de la religiositat popular,

com el *pase del Niño*. Una immigrant m'explica com s'apropa a l'església per demanar col·laboració al capellà espanyol perquè aquesta celebració se sancioni ritualment davant la "comunitat":

"Yo pasé para que en la Iglesia le dieran la misa al Niño, y el párroco no entendía bien nuestra costumbre de pagar las misas al Niño, pero sí una oración para que todos oyeran, y nuestro niño fuera bendecido" (dona equatoriana que actuava de prioste, Nadal 2003).

Aquesta celebració consisteix en la preparació comunitària del naixement ritual de l'infant Jesús a través de novenes a diferents cases de persones que participen en la festa, ja sigui com a *priostes*, o bé com a suport. El dia 25 se celebra una festa final després de la missa que recrea la dinàmica comunitària de la reciprocitat de dons, traslladant a Espanya els sistemes de *priostazgo*, deutes i privilegis propis del model comunitari andí. Per raó del meu treball he participat activament en dues menes de *pases del Niño*, les que es fan en l'àmbit comunitari i les d'abast més ampli que convoquen les associacions d'equatorians. Em centraré en les primeres. A la celebració d'àmbit comunitari es convoca la família, amics i veïns en gran nombre (de 50 a 100 persones), encara que segons diuen els equatorians són celebracions petites i humils en comparació a les que se celebren a Equador, les quals a més d'aplegar un nombre més important de persones, inclouen dansaires, cavalls, regals molt cos-

tosos, etc. A Espanya una de les dificultats és trobar un lloc on celebrar la festa sense que els veïns es queixin del soroll, ja que es balla durant moltes hores al ritme del “disco mòbil” que, amb tot, és menys sorollós que la tradicional orquestra. La festa està patrocinada pel o per la *prioste* (elegit o voluntari) que serveix el menjar, posa la música, i, o bé ofereix casa seva o lloga un local per a la celebració. Gran part de la beguda la porten els convidats que arriben amb les seves cerveses i licors, perquè després del dinar, els *priostes* i la seva família o amics més pròxims l’ofereixin en petits gots a tots els comensals per torns.

Els *priostes* sacrifiquen els seus guanys i s’endeuten a canvi de “fer comunitat” i guanyar-hi prestigi.⁵ Personalment vaig participar com a convidada æjo era l’única espanyola, per descomptatæ a la celebració de la *prioste* que he esmentat més amunt, una dona d’èxit a Espanya que havia reagrupat tota la seva família, havia ajudat els seus compares i comares diversos, i estava ben establerta laboralment amb més d’una ocupació estable en el sector domèstic. En aquella ocasió vam menjar, beure i ballar al llarg d’una festa que va durar gairebé tot el dia i part de la nit, com és el costum, i en què es va nomenar com a *priostes* per a l’any següent uns compares que eren veïns tant aquí com allà. A la festa van venir-hi amics, paisans i familiars d’arreu de Madrid, perquè el poble on es va fer la festa en aquell moment es configurava com un nòdul important de les xarxes socials i de les celebracions rituals. Des d’aleshores he tingut la sort de ser convidada a moltes altres reunions festives religioses i no religioses, com ara primeres comunions, batejos, etc. Resultava sorprenent i gratificant veure reunir-se cada vegada més o menys les mateixes persones, que m’anaven posant al dia de les seves preocupacions, aspiracions, èxits i fracassos.

El meu treball etnogràfic amb les famílies va continuar el seu curs durant dos anys fins que vaig poder viatjar a Equador i vaig visitar-los a la seva comunitat d’origen, l’estiu del 2005. Allà vaig tenir la possibilitat d’entendre la transcendència transnacional dels rituals comunitaris als quals assistia a Madrid amb algunes d’aquelles famílies durant el treball de camp. Se’m va fer evident aleshores

que els *priostazgos* feien referència a un context de validació del prestigi social que generen (o confirmen), de caràcter transnacional. El capital simbòlic adquirit per mitjà de la despesa assumida pel *prioste*, és traduïble tant en origen, –on els ressons de les festes arriben immediatament a través de rumors, fotos, o gravacions amb les noves càmeres de DVD–, com en destí, on la transformació produïda pels processos migratoris obren a algunes famílies noves possibilitats d’ascendència social en molts casos impossibles abans de la migració.

A Jatum Pamba, tot i que les famílies a la comuna esperaven ansioses les visites dels seus familiars, i aquestes visites formaven part de les seves celebracions rituals i de les seves festes, vam trobar un recel prou estès davant del poder financer dels emigrants i el seu efecte en el sistema de drets i deures associat al model comunitari de reciprocitat. Vegem quins són els seus arguments i com, malgrat una ofensiva general comunitària contra la mercantilització de la reciprocitat, aquesta és una conseqüència inevitable de la immigració i l’envel·liment dels comuners residents. Un líder reconegut en la comuna ens deia:

“Verá, un sólo ejemplo puede servir para perfilar lo que está sucediendo con los migrantes aquí... últimamente han acostumbrado los migrantes a llegar acá a Jatum Pamba y hacer grandes fiestas. No se casan allá, vienen a casarse acá. Aquí se acostumbra por cada individuo acercarse con java [paquete de cervezas] que cuesta tanto, una botella que cuesta tanto, el regalo que cuesta tanto y los sures o los dólares que cuestan tanto. Estará yendo por 200, 120 dólares, 100 dólares, 60 lo menos o 30 dólares cada uno, e invitan a 500 personas, y como llegaron de España y tienen plata para hacer la mejor orquesta y la mejor presentación... disco móvil u orquesta, o ambas cosas... ¿entonces que es lo que sucede?, yo veo esta figura y no es mía, sino que la observación es de un señor de acá de (...) los migrantes: “oye compañero vienen, hacen sus fiestotas, comen bien, pasan bien, la gran fama, recogen todos los regalos, empaquetan, se van y nunca vuelven para regalar a los demás, nada”

El priostazgo –sistema tradicional de drets i obligacions consuetudinàries a certes zones de l'Equador– ha estat reproduït per nombroses persones de la comunitat equatoriana a Madrid per, per exemple, guanyar prestigi entre els immigrants.

P: o sea, la reciprocidad...

R: el “randi randi” está destruido y por otro lado, todo lo que gastamos en ostentidades, en el alquiler de los cinco toldos gigantes para reunir 500 personas, en la gran orquesta que pagamos, se fue la plata en el gran show, de los mariachis o de cualquier otra cosa y del disco móvil, y del buffet de la comida, en realidad la comida costó un dólar cincuenta por persona o dos dólares cincuenta por persona, eso es lo que comió en individuo de reciprocidad, y nunca más vuelve. Es una costumbre que nos está haciendo pedazos a nosotros, están llevando nuestros regalos, nuestras platas y no hay quién lo devuelva cuando nosotros hacemos lo nuestro” (Veí, Jatun Pamba, juliol de 2005).

L'emigració impedeix la reciprocitat personal en festes, llevat que l'emigrant assumeixi les seves responsabilitats com a ciutadà de la comunitat. Si hom “deu” per raó de regals i aportacions que ha rebut, aquest deute l'obliga a ser-hi quan l'altre li demana devolució. En realitat, això és un procés flexible que incorpora la migració com a part de la vida de la comuna; en altres paraules, aquells que van donar a emigrants saben esperar per cobrar el deute contret pels emigrants. Això no obstant, els emigrants han de demostrar la seva pertinença sotmetent-se a les regles de la reciprocitat, que en

ocasions els sorprenen amb grans compromisos a la seva tornada a “casa”: “De la fiesta que yo hice antes para mi hijo, que fue enorme, yo debo tantas cosas, yo debo la orquesta, yo debo los danzantes, yo debo muchas medianas que se regalaron y que allí me las pusieron. Cuando yo vuelva si me piden yo tendré que poner si es que quiero que me respeten allí” (Dona emigrant resident a Madrid, 2004).

Les amenaces al model de reciprocitat no solament provenen de l'emigració, sinó de la capitalització d'alguns residents. La comuna té greus problemes d'infraestructura que s'han vist agreujats en els darrers anys com a efecte de la proximitat de Quito. Aleshores van lluitar per evitar que es localitzés a les seves terres un escombriaire, van lluitar per controlar el transport públic i aquesta mateixa lluita sentida com a comunal estava en peu de guerra quan vaig viure allà pel clavegueram. La dirigent d'uns dels barris m'explicava la seva lluita quan vaig ser testimoni de com s'organitzaven per anar a parar a un veí que volia eludir l'organització comunitària per fer-se el seu propi clavegueram pagant:

“...en tres días logramos lo que en un año, porque nosotros íbamos a levantar a la gente porque realmente hay, hay... gente política, que poca importancia da a una comunidad, y debe ser al revés, no?...entonces de todo eso nosotros estamos luchando y creo que ahora hemos logrado muchísimo, muchísimo, nuestro proyecto del alcantarillado...nosotros como aporte sólo económico hemos puesto 31.000 dólares ahí al municipio...aparte de nuestro personal, como son las mingas... hemos avanzado con el alcantarillado y ahorita... este hombre tiene dinero y ahora paga al municipio, y (...) quedamos que los dirigentes... hijole... ¿y ahora? Tengo un problema... lo que pasa es que aquí... como se hizo esto de la instalación del alcantarillado, entonces ahorita dice que están cavando la acometida...”.

5. Aquest no és el lloc adequat per revisar la rica bibliografia sobre els models de reciprocitat i redistribució andina, que inclouen, com ja sabem, tant intercanvis simètrics com asimètrics (vegeu Alberti i Mayer 1974, Ferraro 2004).

Aquesta dona va trucar i organitzar en poc menys de 15 minuts cinc dirigents de barris de Jatum Pamba i veïns per anar tots junts a espantar el que gosa va ignorar el manament comunitari, que per descomptat no té el suport de cap tipus d'ordre oficial, és només l'autoritat basada en el dret consuetudinari. Les *mingas*, o treball comunitari basat en el principi de reciprocitat, s'usen a Jatum Pamba per portar endavant treballs tant privats com públics. Qualsevol persona pot trucar a una *minga* per aconseguir comuners que "donen un cop de mà", i són complimentats amb menjar i beguda tots els dies de feina i generen, a més, l'obligació de "tornar" aquesta feina la propera vegada. També des del punt de vista públic o comunitari les *mingas* són un potent recurs per esquivar la manca de suport estatal per a totes les necessitats bàsiques. Els carrers rebien grups de 20 o 30 persones d'hora, a les 6 o les 7 del matí per començar el treball comú de fer punts de connexió per al clavegueram barri a barri. Van aconseguir que ningú no pagués per tenir abans la seva claveguera. Hi havia l'obligació de participar en el procés, com a membres de la comuna i propietaris de les cases.

Però, què passa en aquests casos amb els emigrants? Si tenen familiars, es faran càrrec de la participació obligada treballant per ells. Però la sagnia de joves i adults en edat activa ha estat enorme, amb la qual cosa sovint només queden els pares grans i els seus néts: "el problema es que somos puros viejos, los hijos se fueron, no podemos cocinar ni trabajar en las mingas, así que mi hijo nos dice, paga y que vengan a hacerte el trabajo" (Veïna de Jatum Pamba, mare d'emigrant, estiu 2005). Els emigrants només poden mantenir la seva pertinença a la comunitat i accedir als serveis que s'estan proveint col·lectivament mitjançant la seva participació en la *mingas*. Si no tenen familiars han de llogar la mà d'obra que els substitueix. Els jornalers contractats a aquest efecte, però, no són considerats membres de la comuna encara que hi visquin: "P-¿y a quienes contratan los emigrantes?, R- Esos no son de aquí, sólo vienen a trabajar, no son de la comunidad, vienen se les paga y se van" (ibídem).

Els encreuaments de fluxos migratoris a Jatum Pamba són complexos igual que ho han estat a

Espanya; en la comuna coexisteix una intensa emigració internacional que ha generat a la vegada la immigració d'equatorians més pobres de la costa (estigmatitzats com a *monos* i molts amb sang africana). Aquests immigrants no són tinguts en compte i existeix una opinió generalitzada que no són de la comuna malgrat que hi treballin, moltes vegades per cobrir el forat deixat pels emigrants. Com veiem en aquest testimoni aquesta qüestió produeix importants contradiccions en el model comunal basat en la reciprocitat. Vegem aquesta confrontació d'opinions entre dones de la mateixa família amb les quals vam fer diverses entrevistes individuals i de grup; l'àvia viu a Jatum Pamba i la resta de filles i fills, llevat de dos, viuen a Espanya. El testimoni següent va ser gravat en una d'aquestes entrevistes fetes a Jatum Pamba, on havien tornat les germanes de la família Cotacachi per passar les vacances:

Dona jove emigrant a Madrid (família política): creo que hasta... no sé si me gusta... que haya gente desconocida aquí, porque nos hemos ido muchísimos, de mi familia, mismo estamos todos, padre, madre, mis hermanos están allá, mis sobrinos están allá... aquí queda la familia de mi padre, o de mi madre...

Antropòloga: y ¿cuándo ustedes vuelven a Jatum Pamba qué creen, qué ven que necesitaría Llano Grande, qué ven que se podría... hacer, mejorar, o a lo mejor no les falta nada... o qué cosas piensan ustedes desde allí?

Àvia i mare de set emigrants que resideix a J.P.: ...ya no hay quien vaya (...), un moreno, colombiano, peruano... en algún momento ya... me asusta a mí...

Antropòloga: le da miedo... [es crea un silenci incòmode, l'àvia continua opinant]

Àvia: usted no puede andar de día sola, porque yo antes subía, yo antes tranquila bajaba, tranquila subía... ahora me da miedo estar, porque ¿y si encuentro gente desconocida? Hay más gente de afuera...

Antropòloga: claro, es el desconocimiento

Germana gran emigrant a Madrid: yo lo que creo es que es inevitable, ¿no? Todos los (...), toda la gente se va, a otros países o a otros...

Malgrat la imatge uniforme de la immigració, aquesta manté estructures heretades dels seus llocs d'origen com és el fet de reconèixer els drets per igual per a tots els immigrants. Trasllat des de Madrid d'equatorians a l'Equador per a la seva regularització documental.

Germana mitjana emigrant a Madrid: es lo mismo que... allá dicen de nosotros, los españoles igual están diciendo: “no queremos que venga más gente” porque antes no se oía mucho de ecuatorianos, pero ahora hay bandas juveniles de ecuatorianos, que... y ahora en la televisión salen... o sea, que tantos ecuatorianos... o un ecuatoriano ha violado a una chica, ha matado... entonces igual está España y los diferentes países, diciendo: “no queremos que nadie venga más porque nos da miedo”

Antropòloga: ya...

Germana mitjana emigrant a Madrid: porque dicen que es cuestión de... igual nos dicen a todos los ecuatorianos, o los inmigrantes... habrá entre ellos, habremos, gente mala, gente... claro, como en todos sitios, igual aquí [en Jatun Pamba] y, digo... hay gente desconocida, pero no toda la gente será mala, no toda la gente viene robar, sino que es un fenómeno nuevo que ha pasado, y que la gente tiene que... acostumbrarse, tiene que asimilar, yo creo que a la gente mayor le cuesta más, pero a la otra gente... yo creo que el tiempo les va ayudar a conocer a esa persona nueva que está viniendo a integrarse...

Veiem, doncs, com un altre model de ciutadania, basat en la residència i el treball confronta el discurs etnicista de l'àvia. En sentit estricte, la reciprocitat no tindria per què excloure els nous residents, però no solament els exclou, sinó que justifica aquesta exclusió basant-se en un discurs clarament criminalitzador i racista sobre la maldat natural de la gent de la costa. Aquest discurs sona familiar a les dones que viuen com a emigrants a Espanya, dones que s'han vist forçades a conjuguar en el camp migratori transnacional diversos models de ciutadania que, com és el cas, es contraposen. Així, el model de pertinença ètnica i de ciutadania extraterritorial com a membres actius absents de la comuna, xoca frontalment amb el model de ciutadania cívica pel qual els partidaris de la defensa dels drets dels immigrants a Espanya han optat decididament.

Veiem, doncs, aquests mateixos personatges a l'altra banda del bassal, però, d'alguna manera, en el mateix camp social. La demanda laboral, concentrada, com és sabut, en determinats sectors econòmics (construcció, serveis, agricultura, servei domèstic) i l'anomalia democràtica que en els països occidentals es genera amb la presència de centenars de milers “d'irregulars”, ha generat progra-

El manteniment de lligams transnacionals es posa de manifest de manera especial en els processos de votació dels immigrants fora del seu país. Votants equatorians a Madrid.

mes de regularització que van remeiant retrospectivament la situació creada per la tolerància en l'entrada al país i al mercat de treball informal. Els immigrants de Jatun Pamba, que inicialment no tenien papers, poc a poc els han anat adquirint: en els contingents –especialment les dones en el servei domèstic–, i després en les successives regularitzacions –especialment les que comencen el 2000 i, anys més tard, el 2005. Com he mostrat en un altre context, el *fetixisme dels papers* és part d'un sistema de governabilitat que té un doble efecte, per una banda, sotmet els immigrants a un disciplinament burocràtic propi d'éssers administrats (i, d'aquesta manera, incorporats a la societat espanyola), i per altra banda, genera, des de l'exclusió, un *procés d'aprenentatge de ciutadania*.

Aquest és un aspecte que, des del context d'origen se sol percebre més clarament que a Espanya. Un advocat equatorià que treballa en una ONG amb els emigrants i les seves famílies ens comenta com es produeix un canvi en la seva noció de drets:

“... bueno yo, antes de nada, quería tocar un punto que creo que es importante, es más bien lo que tú hablabas al principio sobre el imaginario sobre el derecho y lo jurídico que se maneja, entonces eso para mí es básico, porque las percepciones

que manejamos los ecuatorianos aquí y las percepciones que manejan los ecuatorianos ya en España y las que manejan los españoles sobre lo jurídico [son diferentes]... yo creo que aquí no tenemos una percepción de sentirnos sujetos de derecho, o sea inicial, a mí, el otro es el que me reconoce el derecho, yo no reconozco como que lo tengo innato en mí, sino que el otro me hace un favor, es una benevolencia del otro. Incluso nosotros en la facultad [de Derecho nos dirigíamos a les autoridades como si fueran a hacernos un favor]... entonces la gente que va a España, de lo que yo he conversado,... hay mucha gente que dice a pesar de que no tengo papeles, a pesar de que no tengo otras cosas se sienten sujetos de derechos, a pesar de ser objeto de exclusión!” (Grup de discussió amb advocats, Casa del Migrante, julio 2005).

Aquests immigrants “irregulars”, malgrat la seva relativa immobilitat i clandestinitat a Espanya, van ser uns actors destacats de la creació i manteniment de vincles transnacionals, al contrari del que altres autors han defensat (Vertovec 2003). I encara més, els irregulars es trobaven amb un discurs sobre els seus drets que es podia identificar perfectament amb un model a la manera de Soysal (1994). Encara que crec que, a poc a poc, l'opinió sobre la immigració està canviant, els immigrants en general s'han trobat amb un discurs que defensa els seus drets com a treballadors “honestos”, tinguin o no papers. Papers que, per altra banda, l'Estat espanyol ha anat proveint, cedint a la idea dominant en molts sectors espanyols (oenagés, església, sindicats, associacions i fins i tot empresaris) que és necessari regularitzar la seva situació, donar suport als processos de reagrupació, facilitar el seu accés al sistema educatiu i sanitari públic, per en darrera instància facilitar-ne la “integració”. És indubtable que aquesta actitud generalitzada seria completament impensable en els països del nord d'Europa on la il·legalitat simplement és impensable i il·legítima, condemnant els irregulars a la clandestinitat (Hellgren 2007), i això marca la peculiaritat dels camps migratoris transnacionals que travessen l'Europa del sud.

En els Plans d'Integració, a tots els nivells governamentals, observem una referència constant als

“nous ciutadans”, o als “nous veïns”. El criteri dominant en la construcció del model de ciutadania és la residència en territori espanyol, gestionada fins i tot a través de conceptes jurídics indeterminats, però crucials en els processos de regularització, com és “l’arrelament”. La incorporació dels immigrants en el teixit associatiu sempre s’ha considerat un aspecte clau de la integració i, encara que aquests líders associatius no tenen cap capacitat decisòria en cap àmbit polític, durant la darrera dècada han participat en els diferents fòrums de la immigració o taules per la convivència o altres àmbits institucionalment creats ad hoc per a la participació immigrant.

Per seguir la pista als nostres protagonistes de Jatum Pamba, tornarem a aquells moments d’organització incipient als parcs, al voltant de les necessitats d’espai públic per al seu escampament comunitari. Les autoritats han generat diversos programes d’intervenció “tova” a través de mitjancers veïnals o treballadors socials, com també estratègies intermitents d’interlocució amb el lideratge que sorgia de les bases. Aquests processos han estat generalment tortuosos i frustrants per a les dues parts, tant les autoritats espanyoles (de l’àmbit central, autonòmic i municipal) com per als líders i, diria jo, especialment per a les bases que els van enlairar com a tals. Diversos líders originaris de Jatum Pamba s’han incorporat en aquestes xarxes associatives que traspassen les línies divisòries entre regions i fins i tot nacions d’origen, aglutinant diversos interessos relacionats amb la seva situació d’immigrants. Això no obstant, els processos associatius que segueixen la pauta i els continguts reivindicatius generats en l’àmbit espanyol tenen moltes dificultats per atraure els seus conciutadans, exceptuant situacions extremes, com l’assassinat dels dos equatorians per ETA que va generar una àmplia protesta pels carrers en una manifestació convocada per la Federació Nacional d’Associacions d’Equatorians a Espanya (FENADEE).

Aquesta dinàmica té a veure amb el fet que, malgrat la retòrica inclusiva del model de ciutadania espanyola dominant, de manera generalitzada els immigrants senten el rebuig per part dels espanyols per la seva “diferència” ètnica, com il·lustra el testimoni següent que vam recollir a l’Equador:

Dona Jatum Pabensa jove resident a Madrid:
“...cuando salí de trabajar de interna... ya me quedé embarazada y lo que pasa es que, bueno, poco a poco, es igual que aquí, te vas buscando la vida, buscas un trabajo y siempre quieres mejorar, a veces te sale bien a veces te sale mal... pero, lo malo, malo, es que sí hay racismo, aunque la gente diga que no.

Antropòloga: ¿en qué lo notas?

Dona: Mira, simplemente en que muchas veces en el supermercado... o sea, te miran, parece ser que tú no tienes el mismo derecho que los de allá, pues si vas en la cola, pues ellos tienen que coger primero, la primera naranja o la naranja más buena, ¿no? pongámoslo así... y... ¿en qué más les puedo mostrar? Ahora ya... como hay la mayoría de inmigrantes, pues ya no se mira... pero al principio sí, los primeros años sí, te miran... y te miran como si no tuvieras los mismos derechos... yo lo he visto en el trabajo, simplemente por no ser de España, como que te hablan con más autoridad, o sea, eso... eso tal vez es lo malo... pero luego en general si se quieren encontrar cosas buenas, también encuentras gente buena,... lo bueno de allá [s’està referint a Espanya] es que el trabajo te compensa, porque si yo aquí, me pongo a trabajar en una casa... no vivo, porque encima es más duro... ahora ya han venido las lavadoras... benditas lavadoras” (Grup de Discussió, Jatum Pamba, estiu 2005)

L’eix de pertinença a la ciutadania espanyola concebuda com a demos i centrada en l’arrelament en el territori espanyol, es distancia de l’*ethnos* on els immigrants són i creiem que seran en gran mesura “uns altres” interns. Aquesta situació de rebuig, xenofòbia i racisme a la qual estan sotmesos en la seva vida quotidiana dóna més valor a les pràctiques comunitàries com les festes familiars, el *pase del Niño* o altres peregrinatges com la de la Verge de Quinche o verge dels sense papers, a la qual acuden milers d’equatorians serrans que viuen a Madrid. Per això és important el seu procés de construcció comunitari i la seva pròpia capacitat d’establir-se en aquest país, reforçant-se com a subjectes de drets comunitaris en origen, on a més, el seu estatus social ha crescut amb l’emigració.

Hi ha implicacions polítiques importants: el manteniment dels llaços transnacionals alimenta una concepció ètnica com a base de l'accés als drets comunitaris, transformant el model de reciprocitat original a través d'una reciprocitat a distància o extraterritorial. Aquest fenomen comporta, com hem vist, la mercantilització dels intercanvis i altres efectes de desestructuració comunitària generats tant per l'absència dels membres més poderosos de la comunitat com per l'exclusió dels treballadors de la costa que arriben a cobrir la demanda laboral generada pels emigrants. Per una altra part, sorgeixen contradiccions morals entre els emigrants que són a Espanya, treballadors situats en el més baix escalafó social, tantes vegades marcats per la seva "diferència" cultural com a inferiors als espanyols. Hem vist com comencen a incorporar-se, almenys discursivament, arguments que legitimen el dret dels immigrants residents a la comuna a accedir als beneficis de l'organització política comunal. Una involucració política més forta en el teixit civil espanyol anirà a poc a poc, si es produeix, fent minvar l'autoritat moral d'aquells que exclouen els immigrants de la costa. Aquest és solament un exemple de com l'impacte de la globalització en la ciutadania no pot limitar-se a l'estudi dins dels límits d'un estat nació ni en un suposat espai polític supranacional que eludeixi aquests complexos sistemes de drets i obligacions trenats des del que és quotidià.

Els límits d'aquest article ens impedeixen de dedicar molt de detall a la manera que els estats juguen un paper essencial en la configuració dels límits i també part de les estructures polítiques que es posen

en joc en el camp migratori transnacional. En els darrers anys s'està gestant un associacionisme transnacional que defensen i potencien de manera explícita la conscienciació entre els equatorians sobre la importància de la seva participació política en la diàspora. Però les nostres dades⁶ indiquen que els interlocutors del col·lectiu són preferentment les autoritats equatorianes.

Amb relació a Espanya, la seva participació política es restringeix i deriva de la construcció de l'immigrant com un treballador arribat fa poc, sense vincles de pertinença identitaris, però amb necessitats bàsiques i drets no reconeguts pels quals s'ha de lluitar. L'interessant és com aquests dos blocs reivindicatius, units en els discursos dels *migrants*, es mantenen separats per part dels estats respectius. Així, vam sentir l'ambaixador aplaudir les reivindicacions per a la regularització dels seus compatriotes, però excusar-se "porque claro, ustedes comprenderán que está fuera de mis competencias" (III Convenció de la Federació d'Associacions d'Equatorians a Espanya). Semblantment, els pocs representants polítics espanyols que responen a les invitacions dels immigrants equatorians a aquesta mena d'actes, ens diuen que "més enllà del respecte als seus drets com a treballadors i veïns, és competència del seu govern la gestió de les remeses per al desenvolupament dels seus llocs d'origen i que vostès puguin tornar com ho van fer els nostres emigrants" (Representant polític autonòmic en un torneig esportiu, Madrid 2003).

Un actor polític rellevant que està inclinant la balança d'aquestes pràctiques de ciutadania més cap a un "nacionalisme a distància", que cap a una

L'anàlisi de tot el que comporta el fenomen migratori esdevé un repte de primer ordre per la seva mateixa complexitat com també pel desafiament de les categories tradicionals analítiques.

ciutadania transnacional, són les federacions d'equatorians a la diàspora. En les convencions espanyoles hi han estat presents des del començament emfatitzant sobretot la importància de la campanya pel vot a l'estranger, l'organització del registre dels votants, i aquests últims dies, la representació dels emigrants en la convocatòria de la nova Assembla Constituent que vol convocar la nova presidència de l'Equador de Correa (representant d'Emigrantes Residentes en el Extranjero, ERE, a Espanya, novembre 2006). Aquest nacionalisme a distància és un camp de lluita política equatoriana que té lloc a l'espai transnacional. L'ambaixada i els consols porten a terme una important tasca política que no es limita a les gestions burocràtiques necessàries (vegeu la crítica contundent del testimoni que es presenta més endavant), sinó que rep polítics i empresaris i els connecta amb actors financers i polítics rellevants a Espanya o Equador, afavoreix associacions d'equatorians i convoca reunions entre ells, assisteix personalment a celebracions i congressos, etc. Algunes associacions s'adrecen als seus representants consulars com si fossin autoritats polítiques amb capacitat de decisió i pressió en origen, reproduint de vegades la forma, si no és el fons, de les relacions clientelars característiques de la cultura política en origen. Altres associacions, però, són més crítiques i distants i mantenen una posició d'escepticisme amb relació a les promeses polítiques i les gestions consulars, i no necessàriament complaent amb el paper de les institucions que representen l'Equador⁷: "los funcionarios consulares... son burócratas caros de un país pobre... poco o nada importará la indolencia y "queimportismo" que ha mostrado el gobierno para los inmigrantes especialmente de España" (Carta de Fabián Moreno, del ERE-Nueva York).

Mentre canvia la política equatoriana els immigrants valoren la possibilitat d'adquirir la ciutadania espanyola. Una emigrant mare de família que està planificant el retorn amb el seu marit em comentava: "Yo primerito me saco el pasaporte español, porque con la tarjeta tengo que venir, tengo que pagar mi contribución y mi seguro... porque yo no se qué me va a pasar en Ecuador si está malo yo me regreso, no me quedará si está malo, ya le dije [a su marido] que así será y que mis hijos

aquí se quedan, que me podrán necesitar". (Dona emigrant de mitjana edat, Madrid 2005).

És interessant que la lògica de la mobilitat sigui l'argument esgrimit per a la presa de decisió sobre la nacionalització espanyola, un procés jurídic que implica, tal com ha assenyalat Stolke una "naturalització" que s'assumeix com a font de transformació essencial de la identitat i el sentiment de pertinença de la persona, del potencial nacional i/o ciutadà. És irònic, però no és infreqüent. Més aviat veiem com l'evidència empírica demostra que l'adquisició de passaports és una estratègia comuna en les comunitats transnacionals o diaspòriques, i no només en les primeres etapes del flux migratori, com el cas de la ben establerta comunitat libanesa a Senegal, els membres de la qual disposen d'entre dos i quatre passaports de forma habitual (Leichtman 2005).

Conclusions

Aquesta proposta analítica emana d'un treball d'investigació multisituat que aborda un "camp" extraordinàriament complex i que desafia les nostres categories tradicionals d'anàlisi. Ja vaig comentar que, amb Marcus, crec que és més interessant llençar-se a un inevitablement incomplet "mapeig" d'aquest "territori" que ignorar els efectes de la

6. El treball sobre aquest món associatiu ha inclòs observació participant en les Convencions de la Federació d'Associacions d'Equatorians i altres associacions a Espanya i l'Equador, amb assistència a assemblees, reunions i entrevistes a líders residents en diversos països d'Europa, els Estats Units i, per descomptat, l'Equador. Hem fet també un seguiment de les editorials i reportatges de tipus sociopolític en les molt nombroses revistes que sorgeixen en la diàspora, amb un treball d'investigació encara inèdit.

7. Tal com demostren contundentment les nostres entrevistes amb representants consulars "crítics" a Equador i a Espanya, les reivindicacions de les associacions, i els mateixos immigrants. Una enquesta realitzada a peu de carrer per l'associació Llactacaru a 600 equatorians que van acudir a una convocatòria a la plaça de Catalunya de Barcelona "per manifestar la voluntat d'exercir el seu vot", va palesar que gairebé 400 persones no estaven satisfetes amb la tasca del cònsol. Igualment, una mica més de 450 persones van manifestar la seva opinió que el govern equatorià no defensava els drets dels seus ciutadans a l'exterior.

mútua dependència i múltiples interessos per definir, mantenir i reproduir el camp transnacional.

L'impacte de la globalització sobre el model de ciutadania nacional i sobre models de pertinença i titularitat de drets locals, com el de la comuna indígena de Jatun Pamba que hem examinat aquí, no pot estudiar-se separant activitats transnacionals en una tipologia de pràctiques econòmiques, polítiques i socioculturals com Portes i altres han suggerit (1999). Encara que aquesta opció trenca amb l'essencialització del que és transnacional tan comú en la literatura, considerem que per estudiar les transformacions del model de ciutadania més que atendre a l'ampliació o variació dels estatuts jurídics adscrits formalment al model, hem d'explorar els processos i les pràctiques quotidianes al voltant de múltiples definicions de pertinença i titularitat de drets que se sobreposen, retroalimenten i contradueixen en el camp migratori transnacional.

En aquest sentit, els vincles i la mútua dependència dels actors involucrats destaquen per damunt d'estructures de dominació unilateral. La mobilitat, element central en la definició del que és transnacional, altera nocions territorialitzades de sobirania, però no les dissol. El territori, com a base de la *ius soli*, continua vinculat simbòlicament i ritualment a la identitat i la pertinença. Reprenem aquells exemples que deixem enrere. Dèiem que en aquest camp social transnacional, el que és local no està sotmès als límits del territori: un dels més destacats líders de Jatun Pamba viu a Madrid, té un poder de convocatòria de milers d'equatorians i ha sabut redirigir part del capital econòmic, social i simbòlic envers la reafirmació del prestigi personal i familiar en la comuna. Ha desenvolupat projectes comunitaris en origen i destí i ha mantingut els seus vincles transnacionals fortament establerts. No tindria dubtes, avui, que qualsevol proposta política ha de tenir el seu vistiplau. Amb el temps, la seva influència política des de la diàspora pot augmentar i revertir alguns processos que els líders tradicionals que viuen en la comuna s'esforcen a continuar controlant, com s'ha descrit en altres casos de comunitats d'origen tant indígena com d'altre tipus (Smith, R. 1998, Guarnizo 1998, Fitzgerald 2000, Levitt 2001, Goldrin 1998, 2002, Ostergaard-Nielsen EK. 2003).

Igual pot passar en relació amb l'àmbit nacional, amb una cada vegada més organitzada força política expatriada que juga en el camp transnacional un joc diferent al de la política nacional, encara que la inclou de forma contundent. Aquí, l'estat d'origen es disputa amb altres actors que sorgeixen amb força econòmica i sociopolítica, els professionals que s'estableixen en territoris prèviament poblats pels seus compatriotes més pobres (advocats, etc.), els empresaris i inversors que fan el mateix i, per fi, amb una capacitat d'impacte més petita, les associacions d'equatorians en la diàspora, encara no gaire ben organitzades.

Aquests trets dibuixen un panorama de ciutadanes extraterritorials que, tot i ser-ho, incorporen simbòlicament el territori nacional o comunal en les seves lluites polítiques. La mobilitat a la qual ens referim no implica necessàriament desplaçament físic sinó capacitat de situar-se estratègicament, des del camp transnacional i, a partir del poder que pot generar-se des d'aquesta posició, de cara a les autoritats nacionals o comunals arrelades territorialment.

Per aquests i altres aspectes que aquí no hem tractat, proposem que el camp construït en aquest creuament de dinàmiques econòmiques, polítiques, econòmiques i socioculturals es consolida i són múltiples els interessos que redunden en la reproducció dels subjectes transnacionals entre les dues formacions socials. És un camp que incloent les fronteres territorials (i polítiques) com a variable rellevant en la configuració de les estructures de poder, configura un espai social que no està totalment aquí ni totalment allà, i es veu potenciada per la importància dels discursos i interessos nacionals o comunitaris i la multiplicat d'agents situats en el camp. Veiem sorgir una doble retòrica segons qui parli: el que té el poder territorial promociona la residència com a criteri inexcusable (perquè el poder polític està arrelat territorialment); el que s'ha desplaçat, contràriament, reivindica una pertinença traduïble a drets de ciutadania que sigui independent de la residència i la participació activa. Encara que és evident que un concepte fort de ciutadania avui és indissoluble de l'autoritat estatal i del seu model dominant de ciutadania, les transformacions actuals permeten la multiplicació

d'actors i estratègies de reivindicació ciutadana que mostren el costat inacabat del model dominant d'incorporació política (Sassen, 2006). Nous perfils de ciutadans consumidors s'alcen en el camp migratori transnacional, ciutadans que estan entre projectes de ciutadania que solament els conté i reconeix parcialment.

BIBLIOGRAFIA

- ALBERTI, G; MAYER, E. (ed.) (1974) *Reciprocidad e intercambio en los Andes Peruanos*. Lima: Instituto de Estudios Peruanos
- ANDERSON, B. (1991). *Imagined Communities. Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*. London: Verso
- APPADURAI, A. (1996). *Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press
- APPADURAI, A. (2004) "Sovereignty Without Territoriality: Notes for a Postnational Geography". A: Low, S. M.; Lawrence-Zuñiga, D. (ed.) *The Anthropology of Space and Place. Locating Culture*. Malden/Oxford: Blackwell.
- BASCH, L; GLICK SCHILLER, N; BLANC-SZANTON, C. (ed.) (1994). *Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments, and Deterritorialized Nation-State*. Amsterdam: Gordon and Breach.
- BAUBOCK, R. (1994). *Transnational Citizenship*. Aldershot: Edward Elgar.
- BAUBOCK. (2003). "Towards a Political Theory of Migrant Transnationalism". *International Migration Review* 37
- BECK, U. (1999). *¿Qué es globalización? Falacias del globalismo, respuestas a la globalización*. Barcelona: Paidós
- BESSERER, JF. (2004). *Topografías transnacionales*. Mexico DF: UAM-Iztapalapa
- BOURDIEU, P. (1990). *Espacio Social y Génesis de las 'Clases'*. *Sociología y Cultura*. Mexico: Grijalbo.
- CARRASCO, H.; LENTZ, C. (1985). *Migrantes. Campesinos de Licto y Flores*. Quito: Abya-Yala
- CHAMOIX, MN; CONTRERAS, J. (1996). *La gestión comunal de recursos. Economía y poder en las sociedades locales de España y América Latina*. Barcelona: Icaria.
- COLLIER, J; MAURER, B; SUÁREZ-NAVAZ, L. (1995). "Sanctioned Identities: Legal Construction of Modern Personhood." *Identities. Global Studies in Culture and Power* 2: 1-28
- Collier, GA. (1997) [1987]. *Socialistas de la Andalucía Rural. Los revolucionarios ignorados de la Segunda República*. Barcelona: Anthropos.
- EHRENREICH, B; HOCHSCHILD, R. (ed.) (2002). *Global Woman. Nannies, Maids, and Sex Workers in the New Economy*. New York: Metropolitan Books
- FAIST, T. (2000). *The Volumen and Dynamics of International Migration and Transnational Social Spaces*. Oxford: Oxford University Press.
- FERRARO, E. (2004). *Reciprocidad, don y deuda. Formas y relaciones de intercambios en los Andes de Ecuador: la comunidad de Pesillo*. Quito: Flacso Ecuador/ Abya Yala
- FERGUSON, J; GUPTA, A. (2002). *Spatializing States: Towards an Ethnography of Neoliberal Governmentality*. *American Ethnologist* 29: 981-1002
- FITZGERALD, D. (2000). *Negotiating Extra-Territorial Citizenship. Mexican migration and the Transnational Politics of Community*. La Jolla, California: Center for Comparative Immigration Studies.
- FRIGOLÉ, J. (1975). *Algunas consideraciones sobre las unidades de análisis cultural en Jiménez* (Ed.) *Primera reunión de antropólogos españoles*. Sevilla: Universidad de Sevilla.
- FOUCAULT, M. (1991). "Governmentality". A: Burchell, G; Gordon, C; Miller, P (ed.) *The Foucault Effect. Studies in Governmentality*, p. 87-104. Chicago: The University of Chicago Press.
- GARCÍA BORREGO, I. "La construcción social de la migración: el papel de la universidad". A: Hernández Pedreño, M; Pedreño Cánovas, A. (ed.) *La condición migrante*. Murcia
- GARCÍA BORREGO, I; PEDREÑO CÁNOVAS, A. (2005). "La inserción de España en las redes migratorias internacionales: configuración social y mercado laboral". *Estudios migratorios latinoamericanos* 19: 203-47
- GARDNER, K. (2002). "Death of a migrant: Transnational death rituals and gender among British Sylhetis". *Global Networks* 2: 179-90
- GILROY, P. (1992). "Cultural Studies and Ethnic Absolutism". A: Grossberg, L; Nelson, C; Treechler, P (ed.) *Cultural Studies*. New York: Routledge
- GLICK SCHILLER, N; BASCH, L; BLANC-SZANTON, C. (ed.) (1992). *Towards a Transnational Perspective on Migration (Preface and Part. I)*, Vols. 645. New York: The New York Academy of Sciences. VII- 23 p.
- GLICK SCHILLER, N. (2004). "Transnationalism". A: Nugent, D; Vincent, J (ed.) *A Companion to the Anthropology of Politics*. Maiden: Blackwell Publishing
- GOLDRIN, L. (1998). "The Power of Status in Transnational Social Fields". A: Smith, MP; Guarnizo, LE (ed.) *Transnationalism from below*. New Brunswick and London: Transaction Publishers, p. 130-64.
- GOLDRIN, L. (2002). "The Mexican State and Transmigrant Organizations: Negotiating the Boundaries of Membership and Participation". *Latin American Research Review* 37: 55-99.
- GUARNIZO, L. E. (1998). "The rise of transnational social formations: Mexican and Dominican state responses to transnational migration". *Political Power and Social Theory* 12(12):45-94.

- GUARNIZO, L. E.; PORTES, A.; HALLER, W. (2003). "Assimilation and Transnationalism: Determinants of Transnational Political Action among Contemporary Migrants". *American Journal of Sociology* 108(6):1211.
- GUPTA, A.; FERGUSON, J. (1992). "Beyond "Culture": Space, Identity, and the Politics of Difference". *Cultural Anthropology*. 7: 6-23
- HANNERZ, U. (1996). *Transnational Connections: culture, people, places*. New York: Routledge.
- HARVEY, D. (1989). *The Condition of Postmodernity*. Cambridge MA: Blackwell
- HARVEY, D. (1993). "From space to place and back again: reflections on the condition of postmodernity". ed. JC Bird, Barry; Putnam, Tim; Robertson, George; Tickner, Lisa. London and N.Y.: Routledge
- HELLGREN, Z. (2007). "Los límites de la solidaridad. Sin papeles en la sociedad de bienestar sueca". A: Suárez Navaz, [et al.] *Movimientos de sin-papeles. Hacia una extensión de la ciudadanía*. Madrid: Traficantes de Sueños.
- HOBBSBAWM, E. J. (1990). *Nations and Nationalism since 1780*. Cambridge: Cambridge University Press
- HONDAGNEU SOTELO, P. (2001). *Domestica*. Berkeley: University of California Press
- ITZIGSOHN, J; DORE CABRAL, C.; HERNÁNDEZ MEDINA, E; VÁZQUEZ, O. (1999). "Mapping Dominican transnationalism: Narrow and broad transnational practices". *Ethnic and Racial Studies* 22: 316-39
- ITZIGSOHN, J; SAUCEDO, G. (2002). "Immigrant Incorporation and Sociocultural Transnationalism". *International Migration Review* 36: 766-98
- JAMESON, F. (1991). *Postmodernism. The Cultural Logic of Late Capitalism*. Durham and London: Duke University Press.
- KEARNEY, M. (1996). *Reconceptualizing the Peasantry. Anthropology in Global Perspective*. Boulder: Westview Press.
- KEARNEY, M. (1991). "Borders and Boundaries of State and Self at the End of the Empire". *Journal of Historical Sociology* 4: 52-72
- KRISSMAN, F. (2006). "Sin Coyote ni Patrón: Why the "Migrant Network" Fails to explain International Migration". *International Migration Review* 39: 4-44
- LAVENES, S. (2005). "National Frames in Migration Research: The Tacit Political Agenda". A: Bommers, M; Morawska, E. (ed.) *International Migration Research. Constructions, Omissions and Promises of Interdisciplinarity*. Aldershot: Ash-gate.
- LEICHTMAN, MA. (2005). "The Legacy of Transnational Lives: Beyond the First Generation of Lebanese in Senegal". *Ethnic and Racial Studies* 28: 663-86
- LEVITT, P. (2001). *The Transnational Villagers*. New York: Rusell Sage
- LEVITT, P; DEWIND, J; VERTOVEC, S. (2003). "International Perspectives on Transnational Migration: An Introduction". *International Migration Review* 37
- LEVITT, P; GLICK SCHILLER, N. (2004). "Conceptualizing Simultaneity: A Transnational Social Field Perspective on Society". *International Migration Review* 38(3)p
- MAHER, SJ; HANSING, K. (2005). "Toward a Transnationalism of the Middle. How Transnational Religious Practices Help Bridge the Divides between Cuba and Miami". *Latin American Perspectives* 32: 121-46
- MAHLER, S. J.; PESSAR, P. R. (2006). "International Migration Review Gender matters: ethnographers bring gender from the periphery toward the core of migration studies." 40 (1)
- MARCUS, G. (1995). "Ethnography in/of the world system: The emergence of Multi-Sited Ethnography". *Annual Review of Anthropology*: 95-117 [traduït a (2001) "Etnografía en/del sistema mundo. La emergencia de una etnografía multisituada". *Alteridades* 11: 111-27]
- MASSEY, D; ALARCÓN, R; GONZÁLEZ, H; DURAND, J. (1987). *Return to Aztlán: The Social Process of International Migration from Western Mexico*. Berkeley: University of California Press.
- Meillasoux, C. (1981). *Maidens, Meal and Money*. London: Cambridge University Press
- MERRY, SE. (2006). *Human Rights and Gender Violence. Translating International Law into Local Justice*. Chicago and London: The University of Chicago Press
- NAROTSKY, S. (2001). *La antropología de los pueblos de España. Historia, cultura y lugar*. Barcelona: Icaria/Institut Català d'Antropologia
- ONG, A. (1999). *Flexible Citizenship: The Cultural Logic of Transnationality*. Durham: Duke University Press
- Ostergaard-Nielsen, EK. (2003). "The politics of migrants' transnational political practices". *International Migration Review* 37
- ORTIZ, R. (2005). *Mundialización: Saberes y Remesas*. Barcelona: Gedisa
- PARREÑAS, RS. (2005). *Children of Global Migration. Transnational Families and Gendered Woes*. Stanford: Stanford University Press
- PEDONE, C. (2005). "Tu siempre jalas a los tuyos. Cadenas y redes migratorias de las familias ecuatorianas hacia España". A: Herrera, G.; Carrillo, MC.; Torres, A. (ed.) *La Migración ecuatoriana. Transnacionalismo, redes, e identidades*. Quito: Flacso-Plan Migración Comunicación y Desarrollo, p. 105-43.
- PESSAR, PR; MAHLER, S. (2003). "Transnational Migration: Bringing Gender". A: *International Migration Review* 37: 812-46
- PORTES, A. (2001). "The debates and significance of immigrant transnationalism". *Global Networks* 1: 181-93
- Portes, A; E. GL, Landolt P. (1999). "Globalization from below: the rise of transnational communities". *Ethnic and Racial Studies* 22: 217-37
- PORTES, A; HALLER W; GUARNIZO LE. (2002). "Transnational entrepreneurs: The emergence an determinants of an alternative form fo immigrant economic adaptation". *American Sociological Review* 67: 278-98.
- PORTES, A. (2003). "Teoretical Convergencies and Empirical Evidence in the Study of Immigrant Transnationalism". *International Migration Review* 37: 874 [hi ha traducció en

- espanyol a *Migración y Desarrollo*, 2005, primer semestre]
- ROUSE, R. (1992). "Making Sense of Settlement: Class Transformation, Cultural Struggle, and Transnationalism among Mexican Migrants in the United States". ed. NB Glick Schiller, Linda; Blanc-Szanton, Cristina. New York: The New York Academy of Sciences
- SAFA, H. (1995). *The Myth of the Male Breadwinner. Women and Industrialization in the Caribbean*. Boulder: Westview Press
- SAFRAN, W. (2003). "Recent French Conceptualizations of Diaspora". *Diaspora* 12
- SANTOS, BOAVENTURA DE SOUZA. (1987). *Law: A Map of Misreading. Toward a Postmodern Conception of Law* *Journal of Law and Society* 14(3):279-302.
- SASSEN, S. (1998). *Globalization and its Discontents: Essays on the new Mobility of People and Money*. New York: New Press.
- SASSEN, S. (2006). *Territory, Authority, Rights. From medieval to Global Assemblages*. Princeton: Princeton University Press
- SMITH, R. (1998). "Transnational Localities: Community, Technology and the Politics of Membership within the Context of Mexico and U.S. Migration". A: Smith, MP; Guarnizo, LE (ed.) *Transnationalism from below*. New Brunswick and London: Transaction Publishers, p. 196-240.
- SMITH, MP; GUARNIZO, LE. (ed.) (1998). *Transnationalism from below*. New Brunswick and London: Transaction Publishers
- SOJA, E.W. (1989). *Postmodern Geographies. The reassertion of Space in Critical Social Theory*. London: Verso.
- SOMERS, M.R. (1993) "Citizenship and the place of Public Sphere: Law, Community, and Political Culture in the Transition to Democracy" *American Sociological Review* 58 (October).
- SOYSAL, Y. (1994). *Limits of citizenship. Migrants and postnational membership in Europe*. Chicago: The University of Chicago
- STOLKE, V. (1995). "Talking Culture: New Boundaries, New Rhetorics of Exclusion in Europe". *Current Anthropology* 36(1): 1-24
- SUÁREZ NAVAZ, L. (1996). "Estrategias de pertenencia y Marcos de exclusión: Colectivos Sociales y Estados en un mundo transnacional". A: Kaplan, A. (ed.) *Procesos migratorios y relaciones interétnicas*. Zaragoza: IAA-FAAEE, p. 1-27
- SUÁREZ NAVAZ, L. (1998). "Los procesos migratorios como procesos globales: El caso del transnacionalismo senegalés". *Ofrim*: 41-63
- SUÁREZ NAVAZ, L. (2004). *Rebordering the Mediterranean. Borders and Citizenship in Southern Europe*. Oxford: Berghahn Books
- SUÁREZ NAVAZ, L. (2007 a). "Lo transnacional y su aplicación a los estudios migratorios. Algunas consideraciones epistemológicas". A: Santamaría, Enrique. *Los retos epistemológicos de las migraciones transnacionales*. Barcelona: Anthropos.
- SUÁREZ NAVAZ, L.; CASTAÑÓN, S.; ANADÓN, E. (2006). "La mujer indígena ante la migración: Estudio de caso de una comunidad andina". A: *Anuario Museo Antropología*, Madrid. SUÁREZ NAVAZ, L; MACIÀ, R; MORENO, A. (ed.) (2007). *Movimientos de sin-papeles. Hacia una extensión de la ciudadanía*. Madrid: Traficantes de Sueños
- TROUILLOT, M-R. (2003). *Global Transformations. Anthropology and the Modern World*. New York: Palgrave
- VAN DER VEER, P. (2002). "Cosmopolitan Options". *Etnografica* VI: 15-26
- VERTOVEC, S. (2003). "Migrant Transnationalism and Modes of Transformation". *International Migration Review* 38: 970-1001
- WOLF, E. (1966). *Peasants*. Englewood Cliff: Prentice Hall
- WOLF, E. (1982). *Europe and the People without History*. Berkeley: University of California Press
- WIMMER, A, GLICK SCHILLER N. (2003). "Methodological Nationalism, the Social Sciences, and the Study of Migration: An Essay in Historical Epistemology". *International Migration Review* 37: 576-610
- ZOLBERG, A. (1990). "Stranger encounters". A: Simon-Barouh, I; Simon, J-P (ed.) *Les Etrangers dans la ville. Le Regard des Sciences Sociales*. Paris: Editions L'Harmattan.